

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

134:4 • 2014

James Graham-Campbell, Søren M. Sindbæk & Gareth Williams (red.),
Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia AD 800–1100
(Århus: Aarhus University Press 2011). 379 s.

Denna antologi om vikingatida ekonomi avhandlar Skandinavien, grovt sett dagens Danmark, Norge och Sverige. Nyckelbegreppet är silvrekonomi och intresset för skandinavernas hemländer utgör en internationell trend som ansluter till två andra uppsatssamlingar om det forntida och tidigmedeltida Skandinavien vilka recenseras i *Historisk tidskrift* 133:4 (2013). Över uppsatserna svävar ett äldre paradigm kallat substantivism inspirerat av Karl Polanyi, där förindustriella marknader ses som inbäddade i andra sociala relationer. Det finns poänger med denna teori, men den leder lätt till att spår av marknader förbises eller klassificeras på felaktigt sätt. Summa 18 uppsatser ingår från lika många bidragsgivare, vilka är verksamma arkeologer, historiker och numismatiker. Underlag och objektsbeskrivningar, inklusive illustrationer, är rikliga och synes väl utförda. De källkritiska resonemangen är talrika och monetarisering utgör den röda tråden 800–1100, där den tidigare har forskningen ordnat in epoken i tre faser. Förenklat uttryckt från aristokraters, alltså krigsherrars, monopol på fjärrhandel i ett slags uppvisningsekonomi, över ädelmetallekonomi, för att till slut gå över i penningekonomi. Dessa system existerade dock parallellt och en konklusion i antologin är att silvrekonomi tillämpats på så olika sorters värdecirkulation i tid och rum att man föredrar att tala om silvrekonomier i stället.

Det rör sig om en sorts stadieteori som leder till successiv modernisering. Men den trenden synes inte gälla för hela det första årtusendet, ty man tycker sig skönja ett mer kommersiellt inriktat samfund här i norr under senantiken. Den inkluderade fjärrhandel söderut som inte verkar ha överlevt Västroms fall särskilt länge (s. 344). Silver blev allt viktigare söder om

Skandinavien och det avlöste antikens många myntsystem som mestadels baserats på guld och koppar. Denna monetära omläggning skedde såväl i Europa som i det unga Kalifatet från och med sent 600-tal (s. 81), och kom med tiden att sätta djupa avtryck i Skandinavien. En kolossal täkt av data står oss till buds från en mängd depåer med mynt, ringar, silvertackor etcetera. Den största av skatter upptäcktes så sent som år 1999 på den gotländska gården Spilling av Jonas Ström och Kenneth Jonsson (s. 323). Dylika depåer tolkas numera som köpmäns rörelsekapital mellan handelsresor till fjärran länder, exempelvis längs Rysslands floder (s. 85). Datering, sammansättning, depås kontext med många fler variabler skänker oss här intressanta svar på hypoteser kring den arkaiska ekonomi som en gång producerade dessa kvarlevor.

Dagfinn Skre frågar sig således varför skandinaverna kring år 800 (till grannfolkens förskräckelse) började använda gamla reseleder till plundringståg i stor skala. En hypotes är att lägre strata plötsligt började resa, en annan att röveri lades till aristokraternas motiv till långa färder. Förvånansvärt lite av silvret vikingarna bytte eller plundrade sig till eller fick ut i tribut synes ha sökt sig tillbaka till skandinavisk landsbygd. Utanför 800-talets fåtaliga handelsplatser med omnejd verkar silver inte spelat någon större roll. Gotland utgör det stora undantaget med bland annat sina talrika depåer med mynt från Kalifatet (s. 84). Men parallellt med ökat röveri, ökade även handeln med omvärlden, vilket manifesteras i nya köpstäder, då de äldre Birka och Ribe fick sällskap av Kaupang och Hedeby.

Kring 900 trädde uppvisningsekonomin tillbaka för en handel där vägt silver användes som betalningsmedel. Under 900-talet rörde man sig mer och mer mot nyttjandet av pengar, i huvudsak importerade mynt, mest islamiska dirham. Som Cecilia von Heijne visar för södra Skandinavien var det inte förrän i seklets slut som mynt dominerade över omyntat silver i hopade fynd (s. 191). Ingrid Gustins studie av fynd i Birka ger en mer monetariserad bild av denna mycket tidiga köpstad (239 f). Det är inte lätt alltid att teckna en generell bild – och ska nog inte vara det heller. De tre skandinaviska kungadömena initierar dock egen prägling av mynt 995–1000. Kungarna hade blivit kristna, och därmed mäktigare, och den svenska präglingen vet vi var förlagd till Sigtuna samt att den var av imponerande omfång. Den upphörde 1030 – allt medan den danska och norska med vissa lakuner i växlande former och omfattning kom att pågå i århundraden. Som händelse i Sveriges ekonomiska historia är detta, milt uttryckt, ett bryderi av rang.

Ekonomi som modern vetenskap kan definieras som ett fritt utbyte av nyttigheter (varor och tjänster) mot andra nyttigheter där slutmålet är konsumtion. Teorin förutsätter också att man bäst hushållar med begränsade resurser via dylika byten. Det sker på olika slag av marknader via direkta byten (numera mindre vanligt) eller indirekta via vad vi kan kalla för mel-

lanvaror. Pengar fyller idag med få undantag denna viktiga funktion som mellanvara. För ekonomen är pengar således en nyttighet bland otaliga andra. Men, väl att märka, är de inte målet utan medlet i ekonomisk verksamhet. Vad som verkar mindre känt här är att ekonomisk teori i sin mest fundamentala form med fördel går att tillämpa på förindustriella ekonomier, exempelvis den vikingatida.

Uppgårelsen med substantivismen i uppsatserna leder till korrekta iakttagelser som att även andra varor än pengar fungerat som dylika. Dessa mellanvaror benämns här varupengar. I lärda analytiska uppsatser resonerar Dagfinn Skre och Svein Harald Gullbekk kring dessa och stryker med rätta under att någon skarp gräns mellan olika betalningsmedel, såsom myntat och omyntat silver, är svår att dra; detsamma kan sägas om begreppspar som byteshandel kontra penningekonomi. Det är bara det att man då bit för bit återupptäcker ekonomiämnet och närmar sig slutsatser som att alla transaktioner på marknaderna egentligen är byteshandel. Det är förvisso sant, men knappast någon nyhet om vare sig ekonomin idag eller för tusen år sedan, förutsatt att man håller sig till grundläggande ekonomisk mikroteori.

Men ibland räcker inte ens mikroteori till i förklaringsarbetet. Vi återvänder då till Sigtunamynten vars problematik avhandlas i en uppsats av Christoph Kilger. Han pekar med rätta på det egendomliga i att dessa mynt saknar nominal (s. 261 f). De vägde allt mellan 1 och 4 gram, om än de bar på för den tiden god silverhalt (medan andra vikingatida mynt kunde växla kraftigt i substansinnehåll). Penningteoretiskt sett rör det här problemet vad som egentligen ger pengar ett bytesvärde på marknaderna. Myntsubstans är ett sådant värde, vilket alltså var fallet här. Men avsaknaden av nominal innebar att de måste vägas vid värdering, vilket kan ses i ljuset av den omfattande tillverkning av vågvikter som pågick parallellt i staden.

Någon extra kaliber för sin bekvämlighet av att bara kunna räknas och fungera som information (prislapp) om alla andra nyttigheter var det alltså inte fråga om – en pengars egenskap som är svår att överskatta. En ekonom skulle formulera gåtan så att priset på pengar här inte var lika med ett. Ändå gissar Kilger att dessa mynt i staden Sigtuna höll ett värde på omkring det dubbla mot omyntat silver (s. 275). Det kan stämma och man kan anföra den moderna tidens värdemetallsstämplar i smycken som en parallell, då de skänker oss ett slags trygghet vad gäller äkthet. Den islamiska dirham tycks under 800- och 900-talen på liknande sätt som Sigtunamynten varit populär bland skandinaverna tack vare dess stabila halt av silver. Av det skälet synes dirham sällan ha blivit äkthetsgranskade via hack eller dylikt.

Resonemang förs ofta om tillgång på silver med mera som förklaring på Sigtunamyntens uppgång och fall. Jag undrar dock om vi inte måste våga tänka tanken att härskande skikt på vikingatiden, i det som skulle bli Sve-

rige, mestadels var fientligt inställda mot marknader och pengar som redskap på dylika. De styrande krigsherrarna hade sina självklara rötter i väpnad kamp, plundring och andra vidriga aktiviteter som slavjakter. Aristokratisk animositet mot handel och pengar skulle i så fall förklara såväl präglingslakunen före 995 som den långa dito efter 1030. Ett dylikt förklaringsförsök styrks av det faktum att när myntningen återupptogs i mitten av 1100-talet (på Gotland och i Västergötland) var det andra aktörer än kungamakten som stod för dessa goda initiativ.

Avslutningsvis vill jag stryka under att detta är en väl avvägd bra antologi från en forskningsfront i kontinuerlig rörelse framåt. Uppsatserna kastar både ljus över tidigare problem och väcker nya frågor om vikingatiden. Det är uppenbart att detta är en era i historien som aldrig upphör att fascinera vare sig forskare eller den breda allmänheten.

Stockholms universitet

BO FRANZÉN

Sofia Holmlund & Annika Sandén (red.), *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (Stockholm: Natur & Kultur 2013). 423 s.

I över tio år bodde Brita Larsdotter Grandin på allmänningen i en så kallad riskula, en koja ingrävd i en backslutning. Födan för dagen fick hon genom att vara behjälplig på Ulvsättra gårds ägor och genom att sälja granris och viskor till Stockholm. Förutom till Brita skulle maten också räcka till hennes två söner, som tidvis bodde i kajan. 1834 avled den ene sonen, Anders Gustav, sjuk och endast 21 år gammal. Åtta år senare avled Brita i sin riskula, lika fattig som hon alltid varit. Hur hamnade Brita i denna djupa fattigdom? Fick hon någon hjälp? Detta är exempel på frågor som behandlas i *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år*.

Exemplet ovan är hämtat från Sofia Holmlunds bidrag och berättar om en enskild persons tragiska livsöde, Britas. I förordet skriver redaktörerna Annika Sandén och Sofia Holmlund att boken ytterst ska handla om vad det innebär att vara människa och att det är berättelserna om de "små människorna" som ska stå i centrum. Boken handlar bland annat om fattiga, sjuka, hemlösa, ogifta mödrar och vanvårdade barn, men även om hur samhället har tagit hand om de mest utsatta. I den välskrivna inledningen sätts, förutom ramarna för boken, även den kontext som de efterföljande berättelserna ska förstås utifrån. Inledningen är kronologiskt uppbyggd och börjar med en redogörelse över medeltidens omsorgssystem och avslutas med reflektioner kring dagens samhälle och hur vi upplever utsatthet i Sverige idag. I

inledningen nämns även i några rader något kring varje bidrag vilket tidigt medverkar till att knyta samman artiklarna på ett tjugigt sätt.

15 forskare från olika universitet och discipliner medverkar i antologin, vilket ger en bra bredd på utsatthetens och de utsattas historia. Några bidrag har jag funnit särskilt intressanta varför jag i det följande fokuserar på dessa. Gabriela Bjarne Larsson har författat en artikel om utstötta människor under medeltid, mer specifikt om förvisning som straff. Författaren undersöker bland annat vilka personer som blev förvisade och vad de hade gjort för att få detta straff. Mellan 1483 och 1492 förvisades cirka 45 personer från Stockholms stad på grund av horsbrott eller stöld. Men det fanns undantag, Mickel Månsson dömdes till stocken och blev därefter förvisad, inte på grund av att han stulit, utan på grund av att han försökt att stjäla. Författaren betonar att det under medeltid, i praktiken, fanns en mycket liten plats för de avvikande, vilket visar sig i det faktum att de som blev förvisade till övervägande del bestod av de som inte ansågs passa in, exempelvis tjuvar eller anonyma kringvandrande.

Annika Sandéns bidrag inleds med berättelsen om Marie, en kvinna som blev förvisad både från hospitalet och staden. Det är Marias utanförskap som står i centrum, men även andra människors utsatthet framträder i texten – de flesta av dem har gemensamt att de inte tillhörde rätt sorts fattiga. Detta perspektiv på utsatthet och utanförskap är både tilltalande och givande. Författarens förmåga att skildra den tunna linjen mellan fattigdom och rätt sorts fattigdom är beundransvärd och tankeväckande.

Cecilia Riving har författat ett bidrag vilket mestadels handlar om Emma Maria Lidén som var intagen på Lunds hospital under 1800-talets senare del. Emma Marias man hade tagit sitt liv, hon stod ensam kvar med två barn under tio år. Hon började efter mannens bortgång att dricka stora mängder alkohol och var vid flera tillfällen intagen på lasarett för akut alkoholism. Samtidigt hade hon fått storhetsidéer och kallat sig grevinna. Ett läkarintyg utfärdades och sjukdomsorsaken som noterades var spritmissbruk. Diagnosen blev *mania*. Hur blev Emma Marias tillvaro på Lunds hospital? Hon blev in i en ny värld, en värld som observerade hennes beteende mycket noggrant. Efter ett tag fick hon lov att komma hem, men efter drygt ett och ett halvt år var hon tillbaka på hospitalet. 1885 avvek Emma Maria från centrala Lund och tog sig hem till Kristianstad. Fem år senare står hon skriven som fattighjon, änka och sinnessjuk och där slutar berättelsen om Emma Maria. Det går inte längre att följa hennes levnadsöde. Cecilia Rivings bidrag kring psykisk sjukdom är välskrivet och känns mycket aktuellt. Hon pekar på att det förhållningssätt som fanns kring psykisk sjukdom under 1800-talet i stor utsträckning är desamma som idag.

Om Asta Nygren, fostermoder och änglamakerska, har Johanna Sköld

skrivit. Makarna Nygren svarade i början av 1900-talet på en annons där en nybliven mamma sökte fostermor till sin dotter. Under tre års tid blev Asta Nygren fostermoder åt inte mindre än 17 barn. När familjen bodde i Stockholm var anonymiteten större och ingen uppmärksammade barnens hälsostatus, men när makarna och barnen flyttade ut på landet började ortsbefolkningen att reagera. Flera av barnen var undernärda och det inträffade misstänkt många dödsfall hos Nygrens. Johanna Skölds artikel bidrar till att nyansera bilden av vanvårdade barn, inte minst kring bilden av änglamakerskan. I de tre fall som författaren studerat har inte bara kvinnor utan även män varit iblandade. I det ena fallet pekas mannen ut som huvudaktör, men hustrun kom ändå att dömas lika hårt. Det finns förhållandevis få fall av änglamakeri, åtminstone som vi känner till, och i de omskrivna fallen var det många gånger desperata omständigheter som skapade dessa situationer. Ogifta mödrar som behövde köpa tillsyn och fattiga fostermödrar som var i stort behov av pengar för att nämna några exempel. Liksom Cecilia Rivings bidrag är temat för Johanna Skölds artikel dagsaktuellt, inte minst med tanke på den så kallade Vanvårdsutredningen.

För att ytterligare visa på det långa tidsspännat som finns i antologin vill jag kort belysa Roddy Nilssons bidrag om Svartsjöanstalten. Artikelnen handlar om den grupp av människor som inte ansågs kunna inordnas i det moderna samhället – lösdrivare och alkoholister. Lösdrivarlagen fungerade under en längre period som en slags uppsamlingslag för de personer som hamnade utanför annan lagstiftning, men under 1930- och 1940-talen kom lösdrivarlagen att användas alltmer sällan och alkoholistlagen kom att överta dess roll som uppsamlingslag. Vad för slags människor vistades på Svartsjöanstalten? Till Sotis kom de allra värsta, de mest hopplösa och de mest svårbehandlade. Det var personer som ansågs ha få eller inga sympatiska drag, och det var ofta personer som inte ansågs göra rätt för sig. Det var personer som inte arbetade och därmed utgjorde ett stort hot mot samhället, de betraktades som parasiter.

Hur ska historiker komma åt enskilda levnadsöden? Hur ska vi komma människor in på skinnet? Ett alternativ är att vända sig till rättshistoriska källor – något som flera av författarna gjort – men rättegångsmaterial är behäftat med en del problem. Gabriela Bjarne Larsson nämner exempelvis att de medeltida domstolsprotokollen är summariska och därför vanskliga att använda för att ta reda på vad som hänt i ett enskilt rättsfall, men ändå innehåller de viktig information som vi historiker kan använda. Förutom rättsmaterial används också patientjournaler, tidningsartiklar, Sveriges offentliga utredningar med mera. Antologin bygger således på ett varierat källmaterial, vilket gör att utsattheten fångas från flera olika perspektiv. Även om det primära har varit att fånga individens öden och en-

skilda personers utsatthet belyser antologin delvis strukturella förändringar.

För att knyta samman antologin har redaktörerna summerat de viktigaste resultaten i en epilog. De visar på några framträdande teman, det gäller kvinnlig utsatthet, utsatta barn, manlig utsatthet och tillhörighet. Den röda tråden i antologin är enligt mig just tillhörighet, både att tillhöra och att inte tillhöra. Vad gäller den kvinnliga utsattheten poängterar redaktörerna att det sexuella beteendet spelade en central roll, där kvinnornas heder har varit starkt bundna till deras kroppar. När det kommer till barnens utsatthet var barnen helt beroende av de vuxna och de vuxnas omsorg. Barnen drabbades ofta av föräldrarnas brister och utsatthet. Den manliga utsattheten var inte sällan förknippad med kriminalitet, våld och missbruk. Inte minst sågs lösdrivande män som ett hot mot den rådande samhällsordningen. Moral och samhällsnormer skapade en slags sorteringsprincip; utsatthetens historia är i mångt och mycket en historia om sortering.

Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år tilltalar en bred publik eftersom den behandlar flera olika aspekter av utsatthet. Antologin är välskriven och bidragen knyts samman på ett elegant sätt. Antologin är mycket läsvärd, dagsaktuell och värd att uppmärksammas.

Göteborgs universitet

FRIDA WIKSTRÖM

Otfried Czaika & Heinrich Holtze (red.), *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*, Acta Bibliothecae Regiae Stockholmensis 80 (Stockholm: Kungliga biblioteket 2012). 236 s.

Antologin med det fina omslaget (en handkolorerad version av Olaus Magnus' Carta Marina) innehåller föredragen hållna under en konferens vid Kungliga biblioteket 2009. Mötet samlade forskare från olika discipliner, men antologins bidrag visar ett tydligt fokus på historiska och kyrkohistoriska infallsvinklar på ämnet. Åtta bidrag är skrivna på tyska, fyra på engelska. Den kronologiska ramen omfattar en väldigt lång tidigmodern period, från det medeltida ärkeepiskopatet Hamburg-Bremen fram till 1800-talet.

Inledningen består av två kapitel. Redaktörerna Otfried Czaika och Heinrich Holtze redogör för begreppet kulturtransfer som ett heuristiskt koncept med utgångspunkt i 1500-talshistorikern Albert Krantz' verk. Det blir tydligt att "kulturtransfer" egentligen är ett förvånansvärt nytt ord för välkända fenomen: att människor och idéer rör sig i olika riktningar mellan nationer och regioner och förändras genom kontakten och i processen. Albert Krantz' föreställningar om de nordiska länderna och folken samt om

Östersjöområdet som ett gemensamt kulturellt rum skiljer sig tydligt från nationalromantiska konceptioner i vilka de enskilda nationerna är skilda och i en pågående strid om hegemoni mot varandra.

Janis Kreslins presenterar i kapitlet "Early Modern Cultural Transfer – A Glossary" en rad rätt allmänna funderingar kring ämnet, om Östersjöområdets spridda identiteter, betydelsen av faktum att det inte fanns något självklart centrum i regionen och blandningen mellan skriftlig och muntlig kommunikation. Hans artikel är illustrerad med en rad tidigmoderna stadsplanor och -planer från Kungliga bibliotekets samling.

Den första sektionen i boken, med titeln "Kulturtransfer – Gedanken in Bewegung", samlar fem bidrag med tyngdpunkt på kyrkohistoria. Heinrich Holze påminner oss om den svenska kyrkans medeltida utveckling i relation till de nordiska rikenas strävan efter politisk oavhängighet från det Romerska riket, men samtidigt en nära anknytning till påvedömet; en process som pågick under hela medeltiden. Holze beskriver denna avgränsning som en nödvändig förutsättning för Sveriges öppning mot tyskt inflytande under Reformationen och dess senare utveckling till en protestantisk stormakt.

Jason Lavery diskuterar Frederick Jackson Turners "frontier thesis" med hänsyn till 1500-talets Finland och erbjuder härmed ett alternativ till gängse forskningsparadigm om statsbildning och kontinuitet-diskontinuitet med den katolska eran. Finland som en "frontier" betyder att det ses som en sluten kulturell enhet även om det saknade politisk självständighet inom Sverige. Det kännetecknades av immigration och anläggning av nya byar och församlingar än under 1500-talet, samt förhållandevis liten social stratifiering. Finlands relativt sena acceptans av den lutherska läran, dess inflytande från den östliga kyrkan och dess position på den ytterska geografiska kanten av den katolska reformen lyfts här fram som aspekter som kräver en ytterligare differentiering av beskrivningen av de skandinaviska reformationerna.

Otfried Czaika beskriver reformationen i Östersjöområdet under begreppet kulturtransfer som en process kännetecknad av kreativt kaos, motstridiga tendenser och korrelationer mellan politiska och teologiska idéutbyten. Philip Melancthon framhävs som den viktigaste acceleratoren för utbredningen av den reformatoriska läran i Östersjöområdet, framför allt i Sverige men också i Königsberg och i Greifswald.

Mia Korpiola diskuterar en praktisk aspekt av kulturtransfer, det svenska rikets behov av att hitta jurister som kunde bygga upp en diplomatisk apparat av internationellt format. Hon beskriver hur de första Vasakungarna medvetet letade efter advokater från Tyskland, eftersom det saknades utbildade sådana i Sverige som inte var katolska klerker. Juristerna förmedlade också handelsavtal och förhandlade om äktenskapskontrakt och morgongåvor. Fortfarande

under Karl IX:s tid fanns dessa experter främst utomlands och han förlitade sig i första hand på dem, att ordna Sveriges internationella affärer.

Boktrycket har ofta framhävts som en väsentlig aspekt för kulturtransfer. Boktryckaren Christoph Reusner från Rostock är ett exempel på en migrants nätverk och kunskapspridande. Universitetets betydelse som kunskapscentrum för hela Östersjöområdet måste dock relativeras eftersom boktryckarna enbart orienterade sig efter marknaden och räntabiliteten när de valde vilka texter de skulle erbjuda i skandinaviska städer. Reusner bidrog till exempel inte alls till spridningen av teologisk litteratur från Rostock till Norden, som Christian Wedow visar in sin artikel.

Den resande boktryckaren kunde också ha placerats i antologins andra kapitel "Migration – Menschen in Bewegung". Janusz Malłek tittar på utbytet mellan Sverige och Polen, speciellt Polens roll som tillflyktsort för förföljda svenska biskopar och som universitetsort för svenska studenter. Han avslutar med några exempel på påtvingat kulturutbyte i form av svenskarnas stölder i polska bibliotek under de polsk-svenska krigen under 1600- och 1700-talen.

Carsten Bach-Nielsens artikel om religiösa flyktingar i Danmark bjuder på en intressant genomgång av Danmarks sätt att stänga dörrarna för alla icke-lutheraner under 1500-talet. Denna policy reviderades dock delvis under kommande århundraden, vilket ledde till etableringen av kalvinistiska församlingar på Jylland.

Andreas Kappelmayr presenterar antologins enda fallstudie, han undersöker en pfalzisk emigrants känslor av utanförskap i Sverige. År 1622 kom Johann Casimir von Pfalz-Zweibrücken till det svenska hovet tillsammans med sin fru Katharina, som var Gustav II Adolfs halvsyster. Hans och hans familjs försök att komma bort från statusen som *exulant* misslyckades gång på gång gentemot ritualerna i vilka det svenska höviska samhället avbildade sig självt, och som inte hade plats för en katolsk främling.

En annan form av anpassning undersöker Werner Buchholz när han beskriver Sveriges bondepolitik i provinserna Pommern och Estland, där kungarna strävade efter att skapa strukturer som liknade dem i kärnlandet beträffande böndernas rättigheter, vilket betydde en inskränkning av livenskapen och adelns rätt att straffa bönderna utan formell dom.

Avslutningsvis resonerar Hartmut Lehmann kring betydelsen av klimatförändringar, speciellt den så kallade lilla istiden, för migrationsrörelser. Utan att lova heltäckande svar från denna förklaringsmodell avvisar han andra forskningsparadigmer som utvecklades för andra regioner för Östersjöområdets räkning: den redan diskuterade *frontier*-tesen avvisas de därmed avsedda demokratiska utbytesprocesser mellan gränsområde och kärnland, som inte kan ses i Skandinavien och Baltikum. Lehmann diskuterar även Samuel Huntingtons teori om civilisationernas krig men avvisar även dess

betydelse för Östersjöområdet eftersom reformationen förblev en konfessionskonflikt och inte en kulturkonflikt, och mot slutet av religionskrigens period fanns det inte två skilda men i sig enhetliga geografiska och kulturella regioner. Inte heller förklaringsmodeller som arbetar med centrum–periferi-begreppen kan enligt Lehman appliceras på Östersjöområdet, som därmed kvalificeras som en alldeles egen politisk och kulturell sfär.

Antologin *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum* bjuder på en del intressanta observationer och teman, och artiklarna håller överlag en hög nivå. Dessutom behövs det mycket mer forskning som inte bara betraktar Östersjöområdet som summan av sina moderna nationalstater. Både i introduktionen och i artiklarna hade det kanske behövts mer systematisk reflektion kring vad kulturtransfer kan omfatta – till exempel i relation till nyare forskning om Otherness, hybriditet eller stereotyper, för att inte bara peka på positiva aspekter av kulturtransfer. Ett starkt fokus ligger på reformationen och på relationer och utbyten mellan Sverige och Nordtyskland, och detta fokus kunde ha tematiserats mera tydligt eller förändrats i riktning mot hela Östersjöområdet.

Tyvär visrar antologin också på problemen med flerspråkiga samlingsverk. I både de tyska och de engelska bidragen förekommer en del avstavningsfel, dubbla ord och felstavningar; det finns inget register. Dessutom saknas, som i många konferensantologier, en dialog mellan de enstaka bidragen som visar på att konferensen faktiskt har haft inflytande på de enskilda forskarnas arbeten. Försöket att framhäva internationell reformationsforskning i en antologi utgiven i Sverige är berömvärd, men för att främja forskning i Sverige som går utanför nationalstatens gränser hade det nog behövts mer publikanpassning.

Stockholms universitet

CORDELIA HESS

Lars Burman, *Eloquent Students: Rhetorical Practices at the Uppsala Student Nations 1663–2010*, och Lars Burman, *Väktaliga studenter: Studentnationerna i Uppsala som retoriska miljöer 1663–2010* (Uppsala: Acta universitatis upsaliensis 2012 respektive 2013). 212 respektive 217 s.

Att vara medlem i en studentnation, det vill säga en sammanslutning för studenter med gemensam landskaps- eller stiftstillhörighet, blev för 350 år sedan obligatoriskt för Uppsalas studenter, ett obligatorium som nyligen upphävdes. Denna senare åtgärd har lett till ett ökat intresse för nationernas historiska betydelse såväl som för deras framtida. För några år sedan hade

jag anledning att gå igenom protokoll från ett antal av Uppsalas studentnationer, och överraskades då inledningsvis av hur stor del av protokollen som bestod av uppgifter om diverse vältalighetsövningar. Men det har hittills saknats en samlad studie över de övningar i vältalighet som under lång tid tycks ha utgjort nationernas kärnverksamhet. Denna brist avhjälpas nu av litteraturvetaren Lars Burman, som i en ny bok skildrar Uppsalas studentnationer som miljöer för retoriska övningar. Utgivningen är ovanlig på så vis att boken trots sitt svenska ursprung först utgavs på engelska och därefter översattes till svenska.

Vid studentnationerna skapades ett inofficiellt undervisningssystem, vid sidan av universitetets officiella, som överlevde i nästan 200 år. Till detta hörde att studenterna tränades i offentliga meningsutbyten (disputationer) och högtidliga tal (orationer), och att de sålunda förbereddes inför de disputationer som ingick i universitetets examinationssystem. Disputations- och orationsövningar infördes vid nationerna under 1600-talets avslutande decennier, och under 1700-talet inföll övningarnas storhetstid. Övningar kunde äga rum flera gånger i veckan och alla studenter skulle i tur och ordning delta. De skulle respondera och opponera på ett varierande antal teser vid högtidliga så kallade landskapsdisputationer liksom på mindre formella nations- eller disputationskonvent. De skulle också orera vid nationssammankomster. Nationernas utbildningssystem tynade dock bort under 1800-talets första hälft, kanske som ett resultat av studiernas ökande specialisering och av den gamla muntliga akademiska kulturens förfall – under 1800-talet fick såväl den traditionella disputationsformen som latinet maka på sig.

Efter de obligatoriska disputationsövningarnas försvinnande grundades från mitten av 1800-talet talföreningar vid nationerna, där de som så önskade kunde debattera eller öva sin talförmåga. Skillnaden jämfört med de äldre övningarna var inte endast organisatorisk; i själva verket kan man enligt Burman här se hur ”de skolastiska disputationerna övergick till intellektuella och politiska diskussioner”. Studenternas talföreningar var ofta små, och deras historia har i tidigare forskning endast översiktligt berörts. Genom att dessutom undersöka de allt oftare förekommande universitets- och nationsjubileerna för Burman studien fram till vår egen tid. Enligt Burman kan verksamheten vid studentnationerna och studentkåren, med deras demokratiska organisationsformer, diskussioner, traditioner av kompromisser, förhandlingar och argumentation – det senare själva målet för retoriska övningar – ha bidragit till att Sverige kom att utvecklas till en modern demokrati.

Arkivläget vad gäller forskning om studentnationerna är gott. Burman har huvudsakligen använt de nationsarkiv som finns i Uppsala universitetsbibliotek, men han har även funnit material i Folk rörelsens arkiv i Karlstad.

Nationsprotokollen redogör för datum och deltagare vid disputationer och innehåller även uppgifter om orationer. Men själva teserna och orationerna är till största delen skingrade. Några volymer med teser, några manuskript-samlingar och uppgifter om teser vid enstaka disputationer finns kvar. Stora delar av materialet är från tidigt 1800-tal – en följd av allt bättre arkivhantering vid nationerna – och återspeglar delvis övningarnas förfall. Bevarade nationsorationer är än mer sällsynta. Burman uppskattar att minst 2 500 orationer hölls vid nationerna under 1700-talet, men av dessa har endast ett fåtal bevarats. Förståelsen av denna av vältalighet präglade värld och dess skriftliga källor kompliceras ytterligare av en skillnad mellan då och nu som Burman understryker, nämligen mellan å ena sidan ett synkront och muntligt perspektiv inom en sluten krets och å den andra ett diakront och skriftligt, där man i första hand vänder sig till framtida okända läsare.

Burman kallar sitt arbete en retoriksociologisk studie och understryker att det här handlar om retorik i praktiken snarare än om retorisk teori. I framställningens fokus är nationernas vältalighetsövningar, debatter och ceremonier "som menings- och identitetsskapare". Trots att han menar att disputationernas och orationernas faktiska innehåll mestadels faller utanför undersökningens ramar är det mycket intressant att se vilka ämnen som studenterna behandlade i dessa sammanhang. Därvidlag finns många uppgifter i brödtexten, en bilaga med exempel på orationer från 1700-talet samt en elektroniskt publicerad förteckning över teser från fem debattföreningar vid studentnationerna 1859–1951. Detta ger en intressant inblick i den intellektuella miljön vid 1700-talets nationer, liksom i studenternas behandling av 1800- och 1900-talens stora politiska frågor.

Burman beskriver och analyserar en betydelsefull verksamhet som hittills varit så gott som obehandlad av forskningen. Han behärskar källmaterialet och har med sin bakgrund som retorikforskare de kunskaper som krävs i latin och äldre tiders retoriska kultur för att kunna förklara studenternas retoriska övningar och de idéhistoriska sammanhangen. Jag föredrar också den svenska utgåvan, med dess många citat ur källorna. Intressantast är de kapitel som behandlar tiden före mitten av 1800-talet, i vilka Burman kartlägger en retorisk kultur som verkligen genomsyrade alla studenters vardag.

Uppsala universitets arkiv

JOHAN SJÖBERG

Fredrik Thomasson, *The life of J.D. Åkerblad: Egyptian decipherment and Orientalism in revolutionary times*, Brill's Studies in Intellectual History 213 (Leiden & Boston: Brill 2013). 455 s.

Learning any language one did not grow up with is an incitement to *resentiment*. How can it be so difficult to learn something children – the dear little lambs – can pick up seemingly without effort? This partly explains the mingled fascination and envy people have felt through the ages for individuals who possess the ability to learn any language, however difficult, and learn it well. Johan David Åkerblad (1763–1819) was one of the great linguistic prodigies of his time, and of any time. He probably learned Latin and Ancient Greek as a school boy and first took up Middle-Eastern languages at Uppsala University where he studied from 1778 to 1782. Soon after graduating he was posted to Constantinople as an interpreter for the Swedish diplomatic service where he remained with some breaks through the second half of the 1780s and into the late 1790s. While there he learned Turkish so well that he could pass for a native. His Arabic and Persian were almost as good, and over the course of his life he appears to have mastered Hebrew, Aramaic, Samaritan, Modern Greek, Albanian, Kurdish, Tatar, Syriac and Ethiopic. He was also a fluent and capable correspondent in at least eight Western European languages. Åkerblad's greatest claim to fame, however, and one of the major themes of Thomasson's study, was his contribution to the deciphering of the Rosetta Stone, a milestone on the road to an understanding of ancient Egyptian languages and writing systems.

The late Edward Said believed that the men who deciphered the ancient Middle Eastern languages and scripts were driven by a desire to assert European intellectual authority against alleged Oriental backwardness and passivity. It is as if they were saying: Only we have the Godlike ability to work out your ancient antecedents; to create your past. And we need no help from you in doing so. As such, their intellectual quests, like their unseemly habit of carrying off other nations' antiquities to the museums of Western Europe, were both supported by and served to justify European imperial expansion.

Thomasson considers Said's theories valuable but also greatly overstated, and he sees Åkerblad as a case in point. Åkerblad is represented here as an ambivalent Orientalist, who was generally skeptical of imperialist ventures. The most dramatic example of this was when he turned down a request to be an interpreter for Napoleon Bonaparte's 1798–1799 invasion of Egypt, one of the iconic events in the Saidian critique of Orientalism. But while Åkerblad refused to accompany the French to Egypt he was, of course, an important player in Western European efforts to decipher the Rosetta Stone,

the most famous piece of war booty of the Egyptian campaign. Ambivalent or not, here his achievement seems fairly secure in the judgment of posterity. Essentially he brought to bear his superior knowledge of written and spoken Coptic on the Demotic text (the second of the three languages/writing systems represented on the Stone) and managed to work out what many of the signs must have sounded like – in short to come up with the beginnings of a Demotic alphabet. This in turn influenced Jean-François Champollion (1790–1832), the man who did finally decipher the Rosetta Stone, though primarily by focusing on the hieroglyphic section of the Stone.

The Rosetta Stone decipherment was often represented at the time and since as an act of purely European genius, yet Thomasson argues that it had more in common than has generally been acknowledged with the recovery of the ancient Sanskrit scripts or the cracking of the Mayan glyphs. That is to say that, like these later decipherments, it relied heavily on information gleaned from native speakers of related or successor languages. This approach gestures back to Åkerblad. For unlike most other scholars of the ancient Middle-Eastern languages he had travelled extensively in the Ottoman Empire, including Egypt and the Levant, knew and learned from indigenous intellectuals, and spoke most of the major modern languages of that extraordinarily polyglot empire. Thomasson argues accordingly that he is best understood as a mediating figure rather than as a representative of some would-be conquering Western European power. This is not an attempt to argue away the very real sins of some of the Orientalists, but rather to say that not all of them were cut from the same cloth. Moreover the larger linguistic enterprise was more collaborative than it is sometimes given credit for being. This is an attractive and plausible alternative both to Said's pessimism and to the triumphalist stories of uniquely European achievement against which Said was reacting.

The Rosetta Stone was only one of the many projects with which Åkerblad occupied himself during the course of his life. He did early work on Phoenician inscriptions and was the first to realize that one of the Piraeus lions was inscribed with Scandinavian runes, though at the time some wanted to claim that the markings were Etruscan. He was the earliest person to publish on ancient curse tablets, which were magical invocations having to do with love, revenge, health, etc. usually written on lead in Greek or Latin (these are a rich area of social history research to this day). He was one of the first to realize that Greek sculpture and architecture were originally brightly painted, not left as bare, bone-white marble in the way they are usually exhibited today. And he did some pioneering archaeological work on the Roman Forum, where he sought to establish archaeology – at the time scarcely distinguishable from grave-robbing – on a more ratio-

nal and scientific footing. By almost any standards this is an impressive resumé.

Åkerblad presents unusual challenges to the researcher though. Many of his personal papers were burned after his death. The correspondence known to have survived is scattered across the archives and private collections of at least nine countries, and is in at least as many languages. Thomasson, clearly an unusually accomplished linguist himself, has done a remarkable job of tracking these materials down, translating them, and fashioning them into an interesting and well-written narrative. The book is also notable for its beautifully reproduced plates and figures, which greatly enhance the reader's sense of the man's accomplishments as well as of the places where he lived and worked (a number of them are sketches by Åkerblad himself). However, Åkerblad's story remains, in some ways, incomplete. Precisely because Åkerblad apparently could and often did pass for a Turk one yearns for more insight into what he really experienced. For the truth is that Åkerblad's travel journals and other notes are unusually terse, almost, at times, cryptic; he did not go in for the colorful descriptions of exotic lands and people favored by many European travelers, and he generally avoided them in his correspondence as well. Either he chose to be extremely private about his interactions with the non-Western peoples he met, or they were too rich and complex to shoehorn into the superficial, repetitive and often objectifying conventions of the eighteenth- and early nineteenth-century travel narrative.

And yet, it is clear that the Ottomans found Åkerblad's extraordinary linguistic gifts as captivating as Western Europeans did. It is reasonable to suppose, therefore, that the young Åkerblad had friendships, social connections and, presumably, learned correspondences with non-Western interlocutors across the Ottoman Empire, just as he later did in Western Europe, though conducted, of course, in a wholly different set of languages. It was the kind of man he was. Unfortunately very little evidence of this has turned up. During one of his sojourns in Constantinople there is a passing reference to Åkerblad visiting a Sufi tekke or lodge (some of these functioned much like learned academies in Western Europe). And there is a touching portrait Åkerblad made while living in Rome of his teacher of Ethiopic languages, which he inscribed, in Amharic, to "My teacher and my beloved priest, servant of the holy spirit, Giyorgis..." But the archives of the former Ottoman lands are ill-suited to researching connections of this kind for the late eighteenth century, even if one had all the languages Åkerblad did, and it would be churlish to expect Thomasson to have done more than he already has. Biography-writing, like history-writing more generally, can only ever be partial. But the fact that the details of this whole part of Åkerblad's life are

probably lost without a trace means that there will likely always be a gap in our understanding of this brilliant yet elusive man.

Uppsala universitet

MARGARET R. HUNT

Alexander Maurits, *Den vackra och erkända patriarcalismen: Den lundensiska högkyrklighetens präst- och mansideal* (Lund: Lunds universitet 2011 [har även utkommit i reviderad utgåva på Universus Academic Press 2013]). 266 s.

Den svenska högkyrkligheten anser sig numera vara en marginaliserad grupp inom Svenska kyrkan. Trots det är riktningen dock varken död eller avsmnad. Snarare förekommer ett aktivt arbete för att den åter ska bli en inflytelserik kraft att räkna med i svenskt kyrkoliv.

Tongångarna känns igen från kyrkans tidigare historia. Under 1800-talet hade den lundensiska högkyrkligheten stort inflytande på svenskt kyrkoliv, men i samband med att kyrkans självklara samhällsposition ifrågasattes av såväl arbetarrörelsen som de frikyrkliga väckelserörelserna begränsades också dess inflytande. Några av högkyrklighetens främsta företrädare, lundateologerna Anton Niklas Sundberg (1818–1900), Ebbe Gustaf Bring (1814–1884) och Wilhelm Flensburg (1819–1897) bedrev därför en diger aktivitet för att högkyrkligheten skulle fortsätta att vara en tongivande maktfaktor, både i samhället och inom kyrkan. Sundberg, Bring och Flensburg var inte bara präster och teologer, de var också under olika perioder biskopar samt redaktörer för högkyrklighetens viktiga organ *Swensk Kyrkotidning*. Således hade de tillgång till viktiga och inflytelserika arenor, på vilka de aktivt kunde arbeta för sitt syfte.

Högkyrkligheten och dess betydelse för svensk kyrkohistoria har varit föremål för tidigare studier. I avhandlingen *Den vackra och erkända patriarcalismen* tar kyrkohistorikern Alexander Maurits dock ett fräscht grepp på temat genom att anlägga ett makt- och genussteoretiskt perspektiv med syftet att synliggöra mönster och strukturer som förekom då högkyrklighetens främsta företrädare skulle manifesteras sitt budskap. Avsikten med studien är enligt Maurits ”att utifrån lundateologernas tal och skrifter ge en bild av prästmannaidealet och det kristna mansidealet i Sverige under senare delen av 1800-talet samt att belysa sambandet mellan teologi och genusideologi”. Han gör det genom att studera vilken typ av kristen manlighet som Sundberg, Bring och Flensburg förespråkade och hur detta påverkades av den lutherska hushållsideologin. Studien inrymmer även kvinnornas uppgift

och betydelse i hushållet och i församlingen för att en sann, kristen manlighet skulle kunna upprätthållas.

Hushållsståndets patriarkala grundstruktur sågs av lundateologerna som ett uttryck för en gudomlig ordning med en tydlig indelning av uppgifterna i familjen, församlingen och samhället. Det skapade ordning och reda. Enkelt uttryckt: när alla vet sin plats och uppgift kan osäkerhet och kaos undvikas och tillvaron blir hanterbar. Genom att analysera de tal och texter som Sundberg, Bring och Flensburg skrev kan Maurits komplicera och problematisera denna förenklade bild. Han gör det huvudsakligen med hjälp av teoretiska tolkningsramar om makt, genus och manligheter från Pierre Bourdieu och R.W. Connell. I de flesta fall bidrar detta till att lyfta diskussionen till en generell nivå och synliggör mönster och spår av genusideologi i förhållande till teologi som framkommer i teologernas texter samt allra viktigast – att förklara varför mönstren finns där. Ibland gör dock Marutis en del snabba, svepande analyser utifrån de teoretiska utgångspunkterna. Exempelvis hade det varit önskvärt med en utvecklad analys av innebörden av begreppet doxisk konsensus, hur det kan problematiseras samt hur det kan bidra till att utveckla analysen.

Boken består av sex kapitel. I tre empiriska kapitel studeras teologernas syn på prästmannaidealet, prästens identitet samt prästens uppdrag och plikter såsom de beskrivs i deras texter. De ledande företrädarna för den lundensiska högkyrkligheten diskuterade sina olika ställningstagande med den lutherska treståndsläran som tolkningsram. Det är denna samhällsordning som man ansåg skulle vara prejudicerande och som skulle uppehållas. Treståndslärens hushålls- och samhällsordning var en direkt avspegling av den ordning som rådde i församlingen och som innebar att husfadern förväntades att inta den överordnande platsen som Guds ställföreträdare. Maurits påvisar således en tydlig koppling mellan synen på könsens roll och de olika ansvarsområdena män och kvinnor skulle ha i församlingen och i samhället. Det är kanske inte ett förvånande resultat i sig, men studien synliggör genom den empiriska undersökningen att en tydlig genusideologi och distinkt maktordning låg till grund för lundateologernas sätt att förespråka och legitimera Svenska kyrkans fortsatta uppgift och samhällsfunktion. Riktigt intressant är den presentation som görs av hur teologerna använde strategin att beskriva mottyper för att framhålla ideal som man själva förespråkade. Detta exemplifieras genom att beskriva en av riktningens främsta motståndare – väckelserörelsens lekmanapredikanter. Dessa beskrivs som omanliga och i avsaknad av epitet som kännetecknade en riktig manlig predikant. Genom denna motbildsbeskrivning synliggörs ett av de tydliga konfliktförhållanden som var grundläggande under den studerade perioden.

Boken om den lundensiska högkyrkligheten är gedigen och genomarbetad. Den är tydligt strukturerad och enkel att ta till sig. Den lyfter fram nya perspektiv med empiriska exempel och utgör därför ett viktigt bidrag till den historiska forskningen om högkyrklighetens inflytande på svenskt kyrkoliv under 1800-talets andra hälft.

Åbo Akademi

ULRIKA LAGERLÖF NILSSON

Joel Halldorf, *Av denna världen? Emil Gustafson, moderniteten och den evangelikala väckelsen*. (Skellefteå: Artos & Norma bokförlag 2012). 394 s.

Joel Halldorfs doktorsavhandling i kyrkohistoria, *Av denna världen? Emil Gustafson, moderniteten och den evangelikala väckelsen* är en gedigen genomgång och tolkning av predikanten och sångförfattaren Emil Gustafsons (1862–1900) gärning. De två företeelser som undersöks i avhandlingen är Emil Gustafsons spiritualitet och dess samband med moderniteten. Med spiritualitet avses här Gustafsons andliga profil, enligt Philip Sheldrakes definition "the conscious human response to God that is both personal and ecclesial". Avhandlingen delas in i två stora avsnitt: undersökning och analys. Undersökningen granskar centrala teman i Gustafsons spiritualitet såsom omvändelse, kallelse, lidande, helgelse och andlig erfarenhet. Källmaterialet utgörs av Gustafsons texter, både publicerade och opublicerade. I del två, analysdelen, sammankopplas dessa med moderniteten Charles Taylors definition av modernitetsbegreppet är den teoribildning som undersökningen tar spjörn emot.

Emil Gustafson föddes i Kräcklinge socken i Närke i ett välbeställt bondehem. Under senare hälften av 1870-talet nåddes Kräcklinge av den nyevangeliska väckelsen. Familjen Gustafson tog intryck av denna, och Emil Gustafson engagerade sig som söndagsskollärare. Han påbörjade emellertid också en utbildning vid Skeppsholmens Lantbruksskola till inspektör, men tvingades avbryta den på grund av en besvärlig magsjukdom. I stället inledde han en verksamhet som kringresande predikant och publicist. Efter en tid befann sig Gustafson i ledningen för det 1887 bildade Helgelseförbundet, och han utsågs till dess reseombud. Fram till sin död undervisade han på evangelistutbildningen i Götabro. Väckelserörelsen gjorde stort avtryck på många håll i Sverige under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, och det är i det sammanhanget Emil Gustafson kommer in som kringresande förkunnare. Helgelseförbundet var en rörelse med rötter på landsbygden, och det var också på landsbygden Gustafson hade sina trognaste åhörare.

De teman som Halldorf lyfter fram ur Gustafsons verksamhet analyseras med avseende på begreppen liv, lära och modernitet. Halldorfs ambition är att låta Gustafson framträda på egna villkor, för att därefter jämföras med typiska drag inom moderniteten. Halldorf har ambitionen att genom analysen av Gustafsons verksamhet också kunna säga något om den evangelikala rörelsens förhållande till moderniteten.

En styrka i boken är att historiska strömningar med relevans för den aktuella teologiska tolkningen presenteras i anslutning till den tematiska genomgången. Exempelvis ser Halldorf att det finns många beröringspunkter mellan Emil Gustafsons syn på jaget och motsvarande syn inom kvietismen, en rörelse med ursprung i franskt 1600-tal. Båda betonar att jaget och egenviljan bör krossas, och att lidandet kan var ett medel för det. Att se lidandet som inte enbart något negativt, vilket är den vanliga uppfattningen inom moderniteten, utan som ett medel för att förintja jaget, och därför något även positivt, är ett antimodernt drag hos Gustafson. Människan borde inte sträva efter självförverkligande, utan låta Gud styra hennes liv. Att se naturen som besjälad av Gud är också antimodernt, liksom den negativa människosynen, att människan inte förmår bättra sig av egen kraft. Men på många sätt kan Emil Gustafson ändå tolkas som en modern människa, exempelvis i hans framhävande av individualismen, menar Halldorf. Människan har ett eget ansvar, trots allt, för vilken väg hon väljer. Dock är det hos Gustafson ändå inte människan som står i centrum, utan Gud. Gustafsons spiritualitet var inte androcentrisk utan teocentrisk, fastslår Halldorf. Han konstaterar att Gustafson representerar en modernitet som avviker från Taylors begrepp, och föreslår att vi i stället för att se moderniteten som ett monolitiskt begrepp kan tala om multipla moderniteter. Han framhåller att både Emil Gustafson och den evangelikala rörelsen varken framstår som entydigt modern eller antimodern, men han vill sammanfattningsvis lyfta fram den som en alternativ typ av modernitet, där individen och hennes ambitioner trots allt hade större plats än i ett tidigmodernt samhälle.

Joel Halldorf har gjort en grundlig genomgång av viktiga teman i Emil Gustafsons verksamhet, och jämfört dem med typiska drag inom moderniteten enligt Taylors definition. Det är en på många sätt övertygande framställning, men ibland känns den något mekanisk, samtidigt är det inte lätt att föreslå alternativa metoder. Likaså är jag tveksam till om Emil Gustafson verkligen kan karakteriseras som en modern människa. Som påpekats är kopplingen bakåt till tankegods i olika teologiska traditioner en styrka i analysen, vilken då knyter samman Emil Gustafson och den evangelikala rörelsen i Sverige med andra kristna rörelser i Europa, både inom den protestantiska och den romersk-katolska kyrkofamiljen. Möjligt-

vis kunde komparationen mellan olika evangelikala rörelser i Sverige ha fördjupats än mer, men då hade denna redan omfångsrika avhandling blivit ännu större.

Lunds universitet

EVA HELEN ULVROS

Pernilla Jonsson & Silke Neunsinger, *Gendered Money: Financial Organization in Women's Movements, 1880–1933* (New York & Oxford: Berghahn Books 2012). 260 s.

Forskning om den organiserade kvinnorörelsen har framför allt rört enskilda reformer, idéer och idéutveckling, därför är det mycket välkommet med en volym som diskuterar kvinnoorganisationernas ekonomiska villkor. Vilka resurser fanns tillgängliga för den tidiga liberala och socialdemokratiska kvinnorörelsen och hur användes de? Dessa frågor diskuteras i en bok av ekonomhistorikerna Pernilla Jonsson och Silke Neunsinger.

Fredrika Bremer Förbundet (FBF) grundades 1884 och det är perioden från 1880 till 1925 som undersöks. Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund (SSKF) grundades 1920, men hade föregångare sedan 1906 och den period som undersöks sträcker sig från 1906 till 1933. FBF organiserade kvinnor från över- och medelklassen och SSKF kvinnor från arbetarklassen. Dessutom görs några utblickar vad gäller kvinnoorganisationer i första hand i Kanada, Storbritannien och Tyskland.

Författarna utgår från teorier om sociala rörelser och resursmobilisering, varav de sistnämnda betonar att resurser är avgörande för att mobilisera och hålla igång en organisation – inte bara mängden resurser är av betydelse utan också hur de används. Källmaterialet består framför allt av verksamhetsberättelser inkluderande kassörens rapport, protokoll, huvudböcker och räkenskapsböcker, men också bland annat brev och officiell korrespondens.

Inledningsvis utgjordes FBFs inkomster främst av medlemsavgifter, senare kom donationer och statsbidrag att dominera. De socialdemokratiska kvinnornas inkomster bestod däremot nästan uteslutande av bidrag från arbetarrörelsen innan SSKF bildades, då inkomsterna från organisationens egen tidskrift *Morgonbris* blev viktigast.

Inkomsterna användes till att finansiera respektive organisations tidskrifter, till lokaler, löner och, särskilt bland de socialdemokratiska kvinnorna, i början till möten och resor. Intressant i det sammanhanget är att man ansåg det vara viktigt att de som lade ned stort arbete i organisationerna skulle ha betalt för detta. Också intressant är att organisationerna blev Stockholms-

centrerade när man inte hade råd att betala resekostnader. Viktigt är att författarna visar på att inte endast inkomsternas storlek är av betydelse, utan att pengars ursprung kan medföra restriktioner för vad de kan användas till. De visar tydligt att detta hade avgörande praktisk betydelse för föreningarnas ekonomi och oberoende.

Båda organisationerna hade politiskt erfarna kvinnor med i styrelserna och de hade också tillgång till experter genom sina nätverk i liberala kretsar respektive i arbetarrörelsen. Särskilt i början utgjorde män ofta deras viktigaste allierade i riksdagen, i partipolitiken, i pressen och vid ekonomiska svårigheter. Samarbetet med män kunde delvis kompensera för kvinnors brist på fullt medborgarskap, men det innebar samtidigt att deras självbestämmande och oberoende begränsades. Det förekom också samarbete kvinnoorganisationer emellan, ofta på FBFs initiativ.

Det är glädjande att det nu finns en volym som ingående diskuterar kvinnoorganisationernas ekonomiska villkor. Insamlandet av data gällande inkomster och utgifter har sannolikt inneburit en betydande arbetsinsats och är en prestation i sig. Men brister i presentationen gör tyvärr att man som läsare känner sig osäker på vad som gäller. Författarna borde för det första ha definierat de olika typerna av inkomster och utgifter, och för det andra borde de använt samma begrepp i figurer, tabeller och text. Så är inte fallet. Detta innebär att det är oklart om "Bureau and office" i figur 2.1 är detsamma som "Bureau" i tabell 2.1, om "Journal and publications" är detsamma som "Printing & press", och så vidare. I texten diskuteras inte heller alla typer av inkomster – särskilt nyfiken blir man på vad för slags inkomster "Bureau and office" kan tänkas generera. Vidare diskuteras i texten "Fundraising Sales" och "Lotteries", men någon sådan inkomstkategori finns inte i den figur eller i de tabeller som presenterar inkomsterna. Som läsare undrar man om detta kan vara en förklaring till att summan av de olika inkomstslagen i figur 2.1 inte överensstämmer med "Total incomes" i tabell 2.1. och 7.1. Dessa exempel gäller FBFs inkomster, men motsvarande problem förekommer även när det gäller FBFs utgifter, SSKFs inkomster och utgifter och samma uppgifter för kvinnor i arbetarpartiet i Storbritannien. Eftersom diskrepansen mellan uppgifterna i figurerna och tabellerna är genomgående väcker det självklart frågan om jag missat något väsentligt, men vad det i så fall är har jag inte lyckats fastställa trots flera omläsningar och rådfrågning av kollegor.

Därtill kommer att publikationen ger intryck av att ha släppts till tryck för tidigt, innan en ordentlig redaktörsinsats och korrekturläsning genomförts. Ett exempel är tabell 7.1 där Sverige saknas i tabellrubriken och källan uppges vara tabell 3.1, figur 6.10, 6.11 och 6.12, men någon tabell eller några figurer med dessa nummer finns inte i boken. Det uppges också i texten (s. 221), med hänvisning till tabell 7.1, att i motsats till i andra länder var

andelen donationer låg i de svenska kvinnoorganisationerna de första decennierna. Tabellen visar dock att SSKFs inkomster 1907 till 98 procent bestod av donationer, vilket sannolikt beror på att man här till skillnad från på andra ställen, definierat bidrag från partiet som donation. Det står också (s. 218) att de svenska socialdemokratiska kvinnornas inkomster var av samma storleksordning som de brittiska kvinnornas 1907, vilket inte stämmer med uppgifterna i tabellen.

Boken fyller en kunskapslucka och är av stor betydelse genom att den tydligt visar att kvinnorörelser behöver ekonomiska resurser för att sprida sina idéer och bedriva kampen för kvinnors juridiska, ekonomiska och politiska rättigheter. Författarna har som nämnts använt ett rikt källmaterial och lagt ner betydande arbetsinsatser på att sammanställa data om inkomster och utgifter. Boken skulle kunna stimulera och inspirera andra att studera hur senare tiders kvinnoorganisationer och i olika länder har lyckats få inkomster och hur de hanterat dessa inom rådande sociala normer. Men dessvärre ger boken överlag intryck av för stor brådska och bristande noggrannhet. Möjligen pekar detta på ett symptomatiskt problem i dagens akademi, för mycket press på att publicera och för lite resurser i publiceringsprocessen.

Stockholms universitet

ANITA NYBERG

Per Bolin, *Between National and Academic Agendas: Ethnic Politics and National Disciplines at the University of Latvia, 1919–1940* (Huddinge: Södertörns högskola 2012). 347 s.

Enligt denna bok ska den tongivande lettiske historieprofessorn Augusts Tentelis år 1937 ha sagt att en nations historia förstås "bättre och mer djupsinnigt" av en av samma nation (s. 276). Särskilt när det gäller små länder med små inhemska språk – där de baltiska länderna utgör ett typiskt exempel – är det väldigt sällan att forskare utifrån lyckas skaffa sig den kulturella kompetensen som krävs för att skriva något som bidrar med ny kunskap och insikter för både utländska och inhemska läsare. I baltiska sammanhang präglas icke-baltiska författares texter, medvetet eller inte, ofta av schabloner hämtade från källor i mera lättillgängliga språk som tyska eller ryska.

Det var med dessa grubblerier i åtanke att jag började läsa Per Bolins senaste monografi om Lettlands universitet (*Latvijas Universitāte*, LU) under mellankrigstiden. Men min skepsis visade sig vara obefogad; Bolin har lyckats skriva en mångfacetterad, välargumenterad analys av de politiska

spänningarna kring LU:s roll inom det nationella utbildningssystemet under tiden då den nya lettländska staten försökte definiera sin identitet. Dessutom är boken välskriven och bygger på en gedigen bas av primärkällor och litteratur på lettiska.

Som drivkraft för de spänningar inom LU som kartläggs i boken pekar Bolin ut motsättningen mellan å ena sidan Lettland som en nationaliserande stat i Benedict Andersons mening och å andra sidan internationella vetenskapliga normer grundade i Humboldts ideal. En ny nationalstat behövde ett universitet som ett prestigeprojekt; detta var de flesta överens om. Men vad var främsta målet? Att utveckla det tidigare "bondespråket" (*peasant language*) lettiskan till ett språk som även kunde användas i vetenskapliga sammanhang jämte tyskan eller ryskan? Att bli en plats där helst lettiska lärare utbildar lettiska medborgare för högkvalificerade tjänster inom den lettiska staten och samhället? Eller att bli ett framstående internationellt centrum för lärdom och vetenskap och därmed ett bevis på landets duglighet och livskraft i nationernas hierarki?

Dessa spänningar ledde till återkommande konflikter mellan de nationalistiskt och de vetenskapligt sinnade fraktionerna inom olika fakulteter, samt i universitetets styrelse. Bolin diskuterar hur frågor kring etnicitet, lojalitet, språk och vetenskapliga meriter påverkade rekrytering av både lärare och studenter, samt personalens karriärmöjligheter. När det gällde lärare, försökte nationalisterna med alla medel hindra tillsättning av kvalificerade lärare med tysk – särskilt balttysk – bakgrund, ty de ansågs vara illojala mot Lettland och representera det tidigare herrefolket som förtryckte letterna. För att undvika anklagelser om etnisk diskriminering, hänvisade man oftast till bristande förmåga att undervisa på det nya universitets huvudspråk, lettiska. På ett liknande sätt tillgodosåg universitetsledningen de högljudda nationalistiska studenternas krav på att minska antalet studenter av judiskt börd genom att införa skriftliga och muntliga språktester – de senare alltid mera stränga för icke-letter – som en del av antagningsprocessen. Bolin ger en bra bild av hur universitetsmiljön blev en grogrund för tidiga fascistiska tendenser i Lettland genom sin sammanfattning av Nationalistklubbens upplopp mot judiska studenter i 1922.

Med tiden fick den nationalistiska idén övertag vid LU på de humboldtska idealens bekostnad. Bolin illustrerar detta bäst i två fallstudier: en om universitetets skriftserie, och den andra om konsolideringen av de nationsbärande disciplinerna inom humaniora, till exempel arkeologi, etnografi och historia. Det visade sig att redan med första numret av skriftserien fick redaktören kritik för att låta fel sorters författare skriva på fel språk (dvs. balttyskar på tyska), oavsett om deras artiklar höll hög vetenskaplig standard. Redan från andra numret var målsättningen att gynna det lettiska framför allt, även om

tyskan som språk kom att fortsätta att dominera bland artiklar om medicin och teknik.

Fallstudien av den Filosofiska-filologiska fakultetens utveckling är historien om politiseringen av humaniora i nationsbyggandes tjänst. Mindre meriterade etniska letter som Tentelis avancerade i sina karriärer (Tentelis hann bli rektor två gånger och utbildningsminister två gånger), medan erfarna balttyska lärare marginaliserades och tvingades sluta. Undantaget var den etniskt ryske historieprofessorn Robert Wipper från Odessa, som dock var en varm förespråkare av en mer nationalistisk, lettiskcentrerad historieskrivning som var motsatsen till balttyskarnas hittills dominerande sätt att skriva historia.

Det finns mycket intressant här för en svensk läsare. Bolin visar att det fanns nära band mellan baltisk och svensk vetenskap under mellankrigstiden. LU:s ledning rekryterade hellre nordbor – som ansågs vara mera vänligt inställda till landet än tyskar – när de nödgades leta utländsk personal i brist på kvalificerade lettiska (icke-balttyska, icke-judiska) lärare. Paradoxalt nog kunde dessa svenskar undervisa och publicera på tyska utan att kritiseras hårt av nationalisterna. Svenskarnas inflytande på lettisk vetenskap är också tvetydigt: Bolin lyfter fram hur medicinprofessorn Gaston Backman införde rasbiologiska studier enligt svenska metoder till Lettland, och därmed tillförde dessa teorier en vetenskaplig legitimitet där. Dessutom noterar Bolin att de svenskar som deltog i konferensen för historiker från Östersjöregionen 1937 kunde framföra ett mer konservativt, nationalistiskt narrativ om till exempel stormaktstiden än som var godtagbart i Sverige vid den tiden.

När man läser Bolins bok slås man av hur mycket de spänningar han beskriver är igenkännbara. Politiker i dag fortsätter att lägga sig i hur utbildningar ska se ut och vad man bör forska om. Trots allt prat om internationalisering av högre utbildning missgynnas utländska sökande till lärartjänster inom svensk humaniora genom krav på undervisning på svenska – något som blivit strängare sedan 2009 års språklag. Icke-svenska doktorander upplever marginalisering när avhandlingar skrivs på engelska, men ventileringsseminarierna hålls på svenska. Kanske Bolins studie av motsättningar mellan en nationaliserande stat och globaliserade vetenskapliga idealen är mera relevant och aktuell än vi kan ana? Hur som helst är denna en viktig bok som rekommenderas varmt, inte minst till intressenter inom baltiska studier och lärdomshistoria.

Uppsala universitet

MATTHEW KOTT

Stefan Jonsson, *Crowds and Democracy: The Idea and Image of the Masses from Revolution to Fascism* (New York: Columbia University Press 2013). 312 s.

The Weimar period was not only an era of the masses but, above all, an era of intellectual and artistic fascination with them. Stefan Jonsson has presented us with an intellectual history of often angst-ridden representations of the masses ranging from Gustave Le Bon's *Psychologie des Foules* to fascism and beyond. The author's great strength is his breadth, seldom found even among historians of ideas. He freely moves between the fields of cinematography (e.g. Fritz Lang's *Metropolis*), fine arts, theatre and literature studies as well as *fin de siècle*, Weimar and contemporary (mostly post-structural) social and psychological theory. In all these areas he is able to provide equally revealing and intriguing interpretations of novels, works of art and architecture, social thinkers and concrete historical predicaments without overburdening his text with jargon or long theoretical discussions. Jonsson instead writes in a conceptually stringent and clearly stated prose – his essayistic background (e.g. *Världen i vitögat, Tre revolutioner*) is the safeguard for the brilliance of his style – while his immense erudition shines through.

Hence, in the interwar era – just as today, for that matter – masses constituted a political rem(a)inder: on the one hand, they were a residual or excessive form of political subjectivity which no political order could contain or fully represent. On the other hand, their occasional presence in the moments of political disruption was a reminder of the violent and popular foundations of every social order. It was only through art, theatre, and photography that the masses could be expressed or represented (also for themselves), though not always in an emancipatory manner.

As a result, Jonsson is able to show that optics, inasmuch as it is a subdiscipline of physics, belongs to the core repertoire of political aesthetics. Who is made (in)visible in the political field of vision; who is framed and how; at what distance do the dominant operate when representing the dominated; who deserves to be shown with his individual face and who is part of the amorphous mob all become fundamental questions of both democracy and the depiction of society.

Crowds & Democracy reveals a very strong affinity with Jonsson's dissertation, *Subject without Nation* (2000). It was here that Jonsson argued that Ulrich – Robert Musil's main protagonist – should be seen as a new type of subjectivity of limitless possibilities emergent in modernity rather than simply as a *Mann ohne Eigenschaften* (with no moral spine or humanistic core). According to Georg Simmel and Sigmund Freud, modern masses and city life offered new forms of individuation inasmuch as they shattered the

old myth of the Cartesian, self-contained subject. We therefore find the same insistence on potentiality and an ineradicable polyvalence of collective subjects in *Crowds & Democracy*, although Jonsson now puts far more stress on their political implications.

The historical balance of this book is perhaps debatable. As its subtitle indicates, the book's main historical span roughly translates to 1918/19–1933. It is therefore surprising how little space is devoted to the images of masses which appeared in the wake of German defeat in WWI. Jonsson convincingly shows how and why the attack on the Viennese *Justizpalast* in July of 1927 became formative for a whole generation of Austrian interwar intellectuals such as Elias Canetti (fundamental *Masse und Macht*), Heimito v. Doderer and Karl Kraus. He also thoroughly and fascinatingly reconstructs the way the revolting masses of July 1927 were represented in both right-wing and socialistic press in Vienna and Berlin at the time. But the prolonged and at least equally dramatic German experience of 1918/19 (apart from Herman Broch's *Die Schlafwandler* and Ernst Tollers's *Masse Mensch*) does not receive equal coverage, especially at press level. After all, from January to May of 1919 the worker and military masses and councils were already confronted with semi-organized masses of the returning front soldiers (*Freikorps*). In 1930s, the memory of the Berlin revolutionary crowd from November 1918 were to constitute an equally important element in the radical right's mythology, if *à rebours*.

The second imbalance regards the question whose imaginings are reconstructed here. These renditions of the masses were, generally speaking, produced by bourgeois intelligentsia – mainly liberal, left-wing and conservative. Such focus is fully justified since it had the greatest impact on the public discourse in the Weimar era. But without diving into the radical right's visions of masses as strictly ordered and submissive blocs (apart from Leni Riefenstahl's *Triumph des Willens* and several writings by Ernst Jünger), it is difficult to explicate why the latter became dominant and popular enough in the mid-1930s that they erased the revolutionary potential of the masses from the earlier period. Explaining historical change in this regard is certainly not Jonsson's primary ambition, but it would be fascinating to see his framework applied to a greater extent to the products of the Nazi propaganda. In other words, this book could have been expanded analytically with one more chapter; half of it focusing on the very beginning of the Weimar era and the other at its end.

Still, it is nitpicking on a historian's part asking for transformations and causal explanations. What we got is a remarkably rich, accessible and extremely topical historical book (sic!) tracing the centrality and heterogeneity of representations of the masses while asking fundamental questions about

our current political predicament. It is Rancièran politics of aesthetics at its best!

Göteborgs universitet

WOJTEK JEZERSKI

Henrik Arnstad, *Ålskade fascism: De svartbruna rörelsernas ideologi och historia* (Stockholm: Norstedts 2013). 452 s.

Ett spöke går runt i Europa – fascismens spöke. Från norr till söder, från Sverigedemokrater till Jobbik och Gyllene gryning. Få eller ingen vill kalla sig fascist efter 1945, men fascister är just vad de är. Detta är i huvudsak budskapet i journalisten Henrik Arnstads uppmärksammade bok *Ålskade fascism: De svartbruna rörelsernas ideologi och historia*. Boken är indelad i nio övergripande delar. Historiografi och tillkomst, väg till makten, spridning, förhållande till övriga delar av det ideologiska spektrat, rasismens roll, kvin-nosyn och genusaspekter och inte minst dagens "neofascistiska rörelser" bereds plats i genomgången.

Just det sistnämnda – att beslä en ofta välpolerad europeisk högerpopulism med fascistiska ideologiska rötter – framstår som det kanske allra viktigaste för författaren. "Jag har inga problem med att kalla dessa extrema former av efterkrigstida europeisk xenofobi och nationalism för neofascistiska. Åtminstone upptar de samma position på det politiska spektrumet och anfaller samma fiender", skriver han i inledningen till sitt avslutningskapitel. Antifascismen har på goda grunder varit efterkrigseuropas ideologiska underström *par excellence*, och det är lätt att dela Arnstads oro inför ett antal av dessa politiska organisationers framfart. Från en vetenskaplig horisont finns det emellertid ett par problem med framställningen.

Inledningsvis menar Arnstad att ordet fascism kan användas på två skilda sätt; antingen som ett analytiskt begrepp avseende en samling idéer vilka identifieras som "fascistiska", eller som ett pejorativ – ett allmänt skällsord att använda om det man tycker illa om, helt enkelt. Han konstaterar vidare att gränssnittet mellan de båda sätten att använda begreppet är vagt, att även den mest objektivistiskt strävande forskaren av nödtvång är subjektiv och att forskningen därför alltid är mer eller mindre ideologiskt kontaminerad. Även forskaren kan i denna bemärkelse ligga pejorativet nära. Icke desto mindre är författarens ambition analytisk: en idé eller rörelse kan definieras som fascistisk, medan andra inte fyller begreppets fordringar. I själva verket lyckas denna ambition inte alltid särskilt väl. Arnstad återkommer ofta till fascismforskaren Roger Griffin och hans tanke om en generisk, mer

allomfattande fascism, och man kan konstatera att det är ganska mycket som får plats också hos Arnstad. Ett exempel är den argentinske översten Juan Perón. Inte ens Griffin vill etikettera honom som fascist då han inte anses uppfylla de generiska fascismkriterierna vare sig gällande ultranationalism eller tankar om nationell pånyttfödelse. En annan komplikation är hur flertalet av dagens nationalistiska rörelser oftast bekänner sig till samma demokratiska system som Hitler och Mussolini på sin tid såg som degenererat. Denna skiljelinje noteras förvisso, men står inte i vägen för det grundläggande budskapet: Med skohornet kan det mesta på den yttersta högerkanten få plats i begreppet fascism, oberoende av var och när det uppträder i världen eller vilka avvikelser som kan tänkas finnas. Även Arnstad ligger med andra ord pejorativet nära, den analytiska ambitionen till trots. Detta är det första problemet.

Det andra problemet är ansatsen. Arnstad menar inledningsvis att det inte funnits något modernt sammanhållet verk om fascism på svenska – förrän nu. Man anar standardverkets ambitioner, med fokus på översiktlighet och redogörelse för skilda tolkningslinjer. Redan av bokens undertitel framgår att det "svartbruna" sammanhanget är den centrala linjen, och att författaren beskriver Förintelsen som fascismens ideologiska facit präglar bilden än djupare. Nationalsocialismen ses som en typ av fascism. Tittar man på Jane Caplans internationella översikt över nationalsocialismen och dess uttolkningar, hämtad ur det historiografiska översiktsverket *Companion to Historiography*, framstår detta svartbruna sammanhang mycket riktigt som en viktig tolkningslinje. Men hon identifierar ytterligare två: totalitarismen, med fokus på mellankrigstidens kaotiska situation där också den sovjetiska kommunismen blir ett centralt totalitärt jämförelseobjekt, samt *Sonderweg*-tesen, där nationalsocialismen (som ju i Arnstads tanke är en fascism), i stället ses som en respons på specifikt tyska förhållanden.

Arnstad tar mycket riktigt upp totalitarismen såväl som *Sonderweg*-tesen, men mycket kort och principiellt avfärdande. Totalitarismtanken görs synonym med Carl J. Friedrich och Zbigniew Brzezinskis så kallade sexpunkts-syndrom, som i punktlistans form anses likställa kommunism och fascism och som därför kritiserats för att vara alltför statisk och ideologiserad. Detta är inte någon särskilt nyanserad eller heltäckande bild av totalitarismtanken – Hannah Arendts portalverk om totalitarismens framväxt med tankespår från många olika håll nämns exempelvis inte när totalitarismidén presenteras. *Sonderweg*-tesen, som vållat stort uppseende, får även den en njuugg behandling. Hans-Ulrich Wehler, som är den som förmodligen mest förknippas med perspektivet, nämns helt kort i en not. Tankegången bedöms rentav som moraliskt problematisk, eftersom den anses urskulda annat högerextremt förtryck under mellankrigstiden. Problemet

utifrån Arnstads horisont är det spegelvända jämfört med totalitarismen: *Sonderweg*-perspektivet ses som moraliskt problematiskt för att det är för exklusivt, totalitarismperspektivet för att det är för inklusivt.

Detta är inte alldeles logiskt stringent. Att döma ut inflytelserika forskningsperspektiv för att de ses som moraliskt anstötliga, och ge dem en summarisk eller skev återgivning är inte förenligt med standardverkets översiktliga ambitioner. Boken bör i stället läsas utifrån sitt antifascistiska credo. Denna grundhållning är lätt att dela. Men det vetenskapliga standardverket ligger en bit bort.

Lunds universitet

JOHAN STENFELDT

Bibi Jonsson, *Bruna Pennor: Nazistiska motiv i svenska kvinnors litteratur* (Stockholm: Carlsson Bokförlag 2012). 451 s.

Det nationalsocialistiska Tysklands näst mäktigaste man Hermann Göring ska ha yttrat att hans svägerska, den svenska författarinnan Fanny von Wilamowitz-Moellendorff, var "lite väl nazistisk" för att falla honom i smaken. Bredvid litterära reseberättelser som hyllade den nazistiska regimen skrev hon en starkt nazistiskt färgad biografi om sin syster Carin Göring, en bok som blev en bästsäljare i Tyskland. Endast *Mein Kampf* sålde bättre. Annie Åkerhielm, hängiven nazistsympatisör och produktiv författare, hävdade i en nekrolog efter Hitlers självmord att han var den största människan i världshistorien efter Jesus. Sigrid Gillner, författare och tidigare socialdemokratisk riksdagsledamot, tog i sina romaner tydlig ställning för nazismen. Det är kvinnor som dessa, och deras texter, som är i fokus i litteraturvetaren Bibi Jonssons studie, där tolv svenska författarinnor med nazistisk anknytning studeras.

Ett grundläggande drag inom nazismen är männens överordnade ställning. Männen dominerade således den nazistiska rörelsen; de utgjorde ideal och norm och kvinnorna ansågs representera ett tidigare utvecklingshistoriskt skede än männen. Kvinnor särbehandlades också i det nazistiska samhället på ett liknande vis som judar, med exempelvis yrkesförbud inom vissa yrken och begränsade universitetsplatser. Kvinnans hjärta skulle enkom klappa för hem och familj, och för att föda många barn. Den politiskt engagerade kvinnan var därmed en paradox. Jonsson utgår från denna paradox och vill bland annat söka en förklaring till hur det kunde komma sig att politiskt aktiva och skrivande kvinnor attraherades av en så uppenbart misogyn rörelse. Källmaterialet är tacksamt ur denna synvinkel: det är fasci-

nerande att följa hur engagerade, retoriskt skickliga och mycket produktiva kvinnor slogs för en ideologi som ville föra tillbaka kvinnorna till hemmen.

Men Jonssons övergripande fråga är textanalytisk. Hon vill undersöka hur – såvida den alls gjorde det – den nazistiska ideologin kom till uttryck och gestaltades i dessa kvinnliga författares texter, för att kunna belägga att det fanns en kvinnlig nazistisk litteratur i Sverige på 1930-talet. Jonsson intresserar sig inte för texternas eventuella estetiska kvalitéer, utan använder dem som idéhistoriska källor och undersöker litterära motiv med nazistisk tendens. Men Jonsson gör mycket mer än det. Hon menar själv att undersökningen har två delar: en ”allmänt historiskt deskriptiv” del, där hon kartlägger kvinnornas engagemang i den svenska nazistiska rörelsen, och en ”specifikt textanalytisk” del, där litterära motiv analyseras. Men frågorna, liksom slutsatserna, riktar sig till den senare delen, samtidigt som studien är väldigt framtung och mycket plats ges till den historiska kartläggningen. Det är synd.

Inte för att aktiva svenska kvinnliga nazister hittills fått för mycket plats i historieskrivningen – tvärtom. Men denna kartläggning motiveras illa utifrån studiens syfte. Fokus i den första delen är inte heller bara på de kvinnliga författarna; i stället sker utvecklingar åt flera håll med avsnitt om allt från nazistisk film till nazismen i folkhemmet. Det blir något rörigt och allt för vittfamnande. Förmodligen hade denna del av Jonssons studie vunnit på om hon i högre grad hade kunnat ta spjörn mot tidigare historisk forskning om svensk nazism med en liknande syntetiserande ambition. En mer koncentrerad kartläggning av kvinnornas engagemang hade då kunnat motiveras utifrån brister i tidigare forskning och problemformuleringen, som nu saknas för den deskriptiva delen, hade då kunnat kopplas till syftet med författarnas texter, som Jonsson menar var propagandistiskt.

Följden blir dessvärre att studiens uttalade huvudfokus – de litterära motiven – inte får den uppmärksamhet och fördjupning de förtjänar. Därtill bidrar textanalysens disposition till onödig förvirring: den presenteras dels tematiskt, dels efter några utvalda författarskap och många av titlarna återkommer på flera ställen. Jonsson berör som hastigast Walter Benjamins syn på fascism som ”estetiserad politik” och tar detta som stöd för sin metod att utforska nazismen genom gestaltningar i estetisk litterär form (s. 117). Det hade varit intressant om hon gett detta synsätt större tyngd i frågeställning och analys och därmed ägnat mer plats åt form och innehåll, samt till att förklara skönlitteraturens funktion i den nazistiska kampen. Varför valde dessa kvinnor även skönlitteraturen som medium, bredvid pamfletter och debattartiklar?

Det är svårt att definiera vad som är specifikt nazistiska värden – och därmed motiv, vid sidan av de rent övertydliga rasistiska och antisemitiska

gestaltningar det visas prov på (några av de värre dessutom i barnlitteratur med kvalitetsmärke!). Men Jonsson gör goda ansatser att ringa in dessa. Hennes studie visar på ett viktigt forskningsområde om en svensk nazistisk skönlitteratur, och inte minst på att kvinnorna var mycket mer aktiva i den nazistiska rörelsen än vad som tidigare uppmärksammats. Studien visar också på potentialen för skönlitteratur som historisk källa, och möjligheterna för närmare samarbeten mellan litteraturvetare och historiker.

Så varför drogs dessa drivna kvinnor till en så misogyn rörelse? Jonsson för fram en rad, delvis motsägelsefulla, teorier. Frågan får nog sägas tåla ytterligare forskning.

Göteborgs universitet

ANN-SOFIE ANDERSSON

Maria Wölner-Hanssen, *Magda Goebbels: En biografi* (Möklinta: Gidlunds förlag 2013). 264 s.

Mitt i den till synes oändliga floden av litteratur om Nazityskland och dess ledande potentater finns det en kategori som har behandlats relativt sparsamt, nämligen de ledande nazisternas familjer i allmänhet och deras hustrur i synnerhet, möjligtvis med undantag av Eva Braun. Förvisso finns det litteratur om dem, men det förändrar inte faktum; hustrurna till män som Himmler, Göring, Bormann får sällan mera än ett kort omnämnande och kanske en schablonartad karakteristik. De tillerkänns sällan någon djupare egen betydelse, varken av politisk eller av annan natur. Visserligen var kvinnans roll i Nazityskland rent ideologiskt i hemmet och utanför det offentliga livet, men det innebär ju inte att verkligheten alltid var beskaffad så.

De kvinnor som befann sig i maktens absoluta närhet saknade förvisso ofta all möjlighet till reellt politiskt inflytande, men idag vet vi ganska mycket om såväl strukturer som de enskilda människorna inom parti- och statsapparaten eller inom de olika väpnade organen. I det perspektivet tycker jag man ska se värdet av studier även av de ledande nazisternas familjeförhållanden. Vilka relationer levde de i? Hur påverkades deras verksamhet av den privata sfären och i vilken grad kunde deras hustrur skapa sig en egen tillvaro utanför hemmet? Frågorna är många och det är inte alltid svaren är intressanta, men de bidrar ändå till en djupare förståelse för både individuella och strukturella förhållanden i nazitoppen.

Det är mot denna bakgrund man ska se Maria Wölner-Hanssens bok om Magda Goebbels, hustru till propagandaministern Joseph Goebbels. Författaren har lockats av gåtorna kring människan Magda Goebbels, varför hon

blev troende nazist och, framför allt, hur hon kunde gå så långt att hon i krigets sista skälvande timmar dödade sina sex barn, innan också hon och hennes man tog livet av sig nere i Hitlers bunker under det sönderskjutna Berlin. Frågorna är intressanta och viktiga, men bristen på källmaterial skapar oundvikligen problem för alla som vill närma sig Magda Goebbels.

Hennes mamma publicerade 1952 en biografi över sin dotter som tidningsföljetong och 1978 kom en biografi skriven av Hans-Otto Meissner på uppdrag av Magdas före detta svägerska Eleonore Quandt (från hennes första äktenskap med Günther Quandt). Båda skrifterna lider av uppenbarliga källkritiska problem, men är också de enda som i större omfattning gör anspråk på att känna till Magdas repliker och tankar. Andra för kunskapen om kretsen kring Hitler ofta nyttjade memoarer – Traudl Junges, Rochus Mischs, Wilfred van Ovens – används glimtvis av författaren. Det är ungefär här som problemen börjar. I sin strävan efter att förstå Magda Goebbels lockas Maria Wölner-Hanssen att lägga repliker i hennes mun och tankar i hennes huvud, som vi rimligen inte har en aning om. Även långa citat från Magda Goebbels hämtas ur Meissners bok; det ger förvisso mera liv åt skildringen, men eftersom de bygger på ex-svägerskan Eleonores minnesbild av samtal flera decennier tidigare så är det uppenbart osäkra citat. Av Magdas egen hand föreligger ett manus till ett radiotal som hölls i maj 1933 och det ofta citerade brevet från slutstriden om Berlin till sonen Harald Quandt (då i brittisk fångenskap) i vilket hon beskriver hur hon vill ”rädda” även barnen undan en hämndlysten och hård eftervärld när Tredje riket störtat samman.

Det kan tyckas lite ironiskt att källorna kring Magda Goebbels är så magra eftersom den man som hon gifte sig med 1931, Joseph Goebbels skrev mellan 1924 och 1945 en dagbok som är en av våra huvudkällor till kunskap om den inre kretsen kring Hitler. Goebbels dagböcker är så dominerande bland källmaterialet att fler än en forskare har varnat för att ett alltför flitigt, om än kritiskt, nyttjande av dem. Här använder dessvärre Maria Wölner-Hanssen enbart Ralph Georg Reuths fembandsutgåva från 1992, men inte Elke Frölichs vetenskapliga utgåva i ett 30-tal tjocka volymer (1993–2006) dignande av kommentarer. Under hela deras äktenskap var Goebbels notoriskt otrogen inte minst med sekreterare och skådespelerskor i beroendeställning till honom. Hans dagbok innehåller ofta korta notiser som indikerar kriser i äktenskapet. Dessa kulminerade 1937–1938 då Joseph Goebbels öppet visade upp sin relation med den tjeckiska skådespelerskan Lida Baarová. Mitt i detta kaos fick Magda känslomässigt stöd av Goebbels statssekreterare Karl Hanke, även om vi inte vet exakt hur långt detta stöd gick. Endast ett ingripande från Hitler, som ville rädda fasaden av familjen Goebbels som den nazistiska idealbilden gjorde att äktenskapet inte upplöstes.

Dessa kritiska anmärkningar innebär inte att Maria Wölner-Hanssen

har skrivit en dålig bok, absolut inte. Hon drivs av en äkta nyfikenhet på föremålet för sin bok, och många intressanta fakta och reflektioner kommer fram, inte minst när det gäller Magdas personliga och idémässiga utveckling före tiden med Joseph Goebbels, om relationen till den aktive sionisten Viktor Chaim Arlosoroff och äktenskapet med Günther Quandt. Boken väcker också en hel del nya frågor hos den nyfikne läsaren, vilket en bra bok ska göra. Men tyvärr störs denna bild av formuleringar av mera spekulativ natur, även om det inte anges att det rör sig om just spekulationer. Om författaren hade tagit sig för att inledningsvis diskutera källsituationen och svårigheterna att tränga fram till människan Magda Goebbels, hennes känslor och tankar, så hade många fällor kunnat undvikas. Istället lockas nu Maria Wölner-Hanssen gång på gång lägga ord och tankar i huvudpersonens mun och huvud, utan att vi kan veta det minsta om detta stämmer med verkligheten.

Försvarshögskolan

LARS ERICSON WOLKE

Nils Hansson, *Entusiasm – skepsis – distans: studier i svensk–tyska förbindelser inom medicinen 1933–1945*, Faculty of Medicine Doctoral Dissertation Series 2013:38 (Lund: Lunds universitet 2013). 237 s.

Få historiska perioder är så grundligt undersökta som nazidiktaturen. I omfattande studier har frågan ställts: Hur var en utveckling mot folkmord möjlig mitt i Europa? I Tyskland fick läkarna en ödesdiger nyckelroll för att rädda "den nordisk-germanska rasen". Relationerna mellan Nazityskland och medicinarna i Sverige har lyfts fram i internationella sammanhang, senast i en doktorsavhandling i klinisk medicin med inriktning medicinshistoria av Nils Hansson vid Lunds universitet i samarbete med forskare från universiteten i Greifswald, Rostock och Tartu.

Hanssons avhandling är en sammanläggningsavhandling med fyra artiklar, varav han är ensamförfattare till "En brun lagerkrans? Om nomineringarna av svenska läkare till hedersdoktorer i Greifswald 1943/44" och "Tre svenska läkares resor till Tredje riket: kontexter, kontakter, konsekvenser" publicerade i *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* (2013).

Det övergripande syftet är att kartlägga och analysera de svensk–tyska medicinska kontakterna 1933–1945. Varför och med vilka medel försökte tyska läkarförbundet stärka kontakterna med svenska läkare? Hanssons resultat bekräftar tidigare forskning som visat naziregimens infiltration i Sverige genom att systematiskt kontakta inflytelserika personer.

Artikeln om *Führerschule* i Alt Rehse i nordöstra Tyskland belyser hur nationalsocialismens grundtankar förmedlades till ung sjukvårdspersonal. Enligt Hansson har utbildningsanstalten haft större betydelse än hittills varit känt. Cirka 10 000 tyska läkare och sjukvårdspersonal deltog i kurser i Alt Rehse och läkare från 45 länder ska ha besökt skolan. Av Hanssons analyser framgår hur det tyska läkarförbundet försökte stärka de medicinska kontakterna genom att använda svenska läkare och barnmorskor som "ambassadörer" för Nazityskland.

Den inledande kappan som sätter in avhandlingen i en medicinhistorisk kontext med sammanställning av medicinhistoriska arbeten är värdefull för kommande forskning. Avhandlingen är välskriven, men stundom hade större utförlighet och precision varit önskvärd när det gäller källhänvisningar, källdiskussioner, redovisning av källor och översättningar från tyskan.

Ett problem som borde ha tagits upp är förekomsten av tre avhandlingar som ligger nära i tid och som behandlar den nazistiska ledarskolan i Alt Rehse: Thomas Maibaum (2007), Wilhelm Boes (2010) och nu senast Hansson (2013). I Hanssons avhandling anges att det rör sig om helt nya forskningsresultat – trots att delar redan presenterats 2007. Hur skiljer sig då Hanssons forskning från övrigas? Oklarheterna reds inte ut. Källmaterialet till artikeln "En brun lagerkrans" består främst av dokument från universitetsarkivet i Greifswald. 1943 nominerades tre svenskar: Gustav Häggqvist (1891–1972), Thorsten Thunberg (1873–1952) och Johan Wilhelm Nordenson (1883–1965). Hansson undersöker inte bara motiven bakom nomineringarna i Greifswalds universitetsarkiv utan också dessa forskares bakgrund. Han vill, som han skriver, testa "hypotesen" att politiskt hänsynstagande var viktig faktor bakom medicinska utmärkelser. Riktlinjen var utfärdad av minister Rust, se Greifswalds universitetsbibliotek, *Erlaß des Reichs- und Preußischen Kulturministers* 22.3.1938. Alla hedersdoktorat måste godkännas av Rikskulturministern efter prövning om personen eller maken/makan var av "tyskt eller artbesläktat blod". Samtidigt krävdes bekännelse till nationalsocialismen.

Hansson skriver att en undersökning av alla svenska hedersdoktorer i medicin i Tyskland 1933–1945 skulle överskrida ramarna. Men för en doktorsavhandling hade det varit önskvärt att åtminstone undersöka nomineringarna i Greifswald under hela den perioden – eftersom källmaterialet inte är särskilt omfattande. Ett viktigt forskningsarbete har dessutom missats: Rolf Gelius arbete om hedersdoktorat i Greifswald 1815–2005 i *Universität und Gesellschaft: Festschrift zur 550-Jahrfeier der Universität Greifswald*, 2006. I universitetsbiblioteket i Greifswald finns också de dokument som Gelius bygger på samlade i en dossier, som Hansson inte tagit del av. Av dem framgår en viktig omständighet: Under hela nazidiktaturen gavs inget

hedersdoktorat till svenskar i Greifswald, totalt utdelades endast två hedersdoktorat. I Hanssons avhandling saknas också påpekandet att naziregimen ville begränsa antalet hedersdoktorat i motsats till Weimarrepublikens inflatoriska utnämningen. Det är därför inte förvånande att inte någon av de tre nominerade svenskarna fick hedersdoktorat 1943/44 – särskilt inte som Tyskland befann sig i krig. Däremot var Greifswalds universitet aktivt när det gällde att av politiska eller "rasmässiga" skäl frånta hedersdoktorer deras akademiska värdighet.

Sammanfattningsvis kan konstateras att avhandlingen förtjänstfullt belyser kontakterna mellan Sverige och Tyskland i en spänningsfylld tid, lyfter fram medicinhistorien i ett internationellt perspektiv och ställer väsentliga frågor – hur är det med våra förbindelser till diktaturer idag? Avhandlingen belyser riskerna med sammanvävning av politik och vetenskap och visar hur snabbt ideologiska modetendenser kan slå igenom. Ett extra plus är översättningarna till tyska, engelska och franska.

Södertörns högskola

BIRGITTA ALMGREN

Carl-Gustaf Andrén, *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitet i utveckling efter 1940* (Lund: Nordic Academic Press 2013). 281 s.

Det är en välkommen bok som Carl-Gustaf Andrén har skrivit om den högre utbildningens och forskningens förändring i Sverige efter 1940. Andrén fokuserar på universitetens och senare också högskolornas roll i den utveckling som ägt rum under de senaste 75 åren.

Boken inleds och avslutas med reflektioner över vad ett universitet är. Andrén ambition är att slå fast dessa kännetecken för att därefter beskriva hur den politiken för den högre utbildningen och forskningen styrts av dessa idéer. Det viktigaste kännetecknet för ett universitet är att man bedriver såväl forskning som utbildning och att dessa är direkt relaterade till varandra. Utöver detta ska forskarnas och lärarnas arbete präglas av frihet. Hur det förhåller sig med studenternas frihet är mer dunkelt, de skall ha frihet i viss mån.

Andrén vill visa att det genom alla de reformer som högskolesystemet har genomgått under den aktuella tidsperioden så har reformerna styrts av den bärande idén. Han går igenom alla betydelsefulla reformer sedan 1950-talet, över U 55, U 68, H 75, 1993 års reform liksom den mängd av reformer som kommit under den senaste borgerliga regeringen, krönt av beslutet om autonomi för lärosätena. Frågan som infinner sig är om Andrén övertygar med

sin tes. Men oavsett vilket, så ger boken ett viktigt perspektiv på förändringarna i det svenska högskolelandskapet.

I boken börjar Andrén med att sätta ramarna genom att följa utbyggnaden av de svenska lärosätena. Det är i första kapitlet som huvudtesen blir tydligast. Därefter följer en genomgång av frågan om vem som styr och vem som bör styra över lärosätena. En nog så brännande fråga. Han konstaterar att det kollegiala styret har fått stryka på foten både i förhållande till en demokratisering av styrningen liksom i förhållande till en linjestyrning. Samtidigt visar genomgången att lärosätena i Sverige inte varit autonoma i förhållande till statsmakterna.

Expansionen av den högre utbildningen ledde till att många nya lärosäten inrättades, framför allt efter 1977. Men för att klara expansionen såg man sig också tvungen att inrätta en ny typ av lärartjänst, universitetslektoratet med undervisning som huvuduppgift. Nya högskolor utan forskningsresurser, anställningar av disputerade personer utan forskningsmöjligheter, var en effekt som innebar att det eftersträvade sambandet mellan forskning och utbildning blev väldigt svagt.

I ett följande kapitel redovisar Andrén hur studentinflytandet har förändrats och där han visar hur det som nu betraktas som självklart inom akademien, dvs att studenterna har ett stort inflytande på verksamheten, genomfördes från ett mer konfrontativt sätt under 1960-talet fram till våra dagars samarbete i symbios.

Det som är problemet och styrkan med Andréns framställning är det envisa hävdandet att man faktiskt lyckats bevara grundidén om sambandet mellan forskning och utbildning genom alla reformerna. Det är en sanning med modifikation. Andrén visar hur man i de olika reformerna bekänner sig till grundidén men sedan genomför reformer som försvagar och ibland till och med upplöser det nödvändiga sambandet mellan forskning och utbildning, ofta med hänvisning till verklighetens behov.

Redan i början av sin framställning pekar Andrén på att statsmakterna i Sverige valde en annan väg än vad man exempelvis gjorde i England. Där inrättade man nya universitet för att klara expansionen av antalet studenter, universitet med såväl forsknings- som utbildningsresurser. Sverige valde en annan väg och den präglar fortfarande det svenska högskolelandskapet.

Man kom att följa två huvudvägar, en där man fullföljde traditionen om samspelet mellan forskning och utbildning och denna väg följde man inom medicin, odontologi, teknik och till viss del ekonomi. En annan väg beträddes för de fria filosofiska fakulteterna där man uppenbarligen menade att humaniora och samhällsvetenskap inte fick de forskningsresurser som utbyggnaden av utbildningar inom dessa områden borde ha haft. Det var dit de flesta studenter sökte sig och det var också inom humaniora och samhällsve-

tenskap som sambandet mellan forskning och utbildning försvagades mest.

De nya högskolorna fick inga forskningsresurser och anställde lektorer som inte hade någon tid över till forskning. Sambandet försvagades, men under 1990-talet togs viktiga steg för att återupprätta sambandet, lektorerna fick möjlighet till forskning och högskolorna fick forskningsmedel, om än väldigt lite.

Två andra brännande frågor hinner Andrén med i sin bok. Den ena gäller resurser till utbildning, där han med stor tydlighet visar att man från statsmakternas sida inte sedan 1958 gjort någon ordentlig analys av hur mycket en utbildning bör kosta. Dagens prislappar för en utbildningsplats kan hänföras till den utredning som gjordes då. Försök har förvisso gjorts att ändra detta sakernas tillstånd, såväl i Grundbulten som i den utredning som Dan Brändström gjorde under 00-talet. Vi kan konstatera att även här är det de humanistiska och samhällsvetenskapliga utbildningarna som hör till förlorarna när det gäller ersättning per utbildningsplats, liksom de var förlorare i fördelning av forskningsresurserna. Ett sätt att åtgärda detta vore, enligt min mening, att knyta minst 20 000 kronor i forskningsmedel till varje utbildningsplats. Då skulle man på ett bättre sätt än idag kunna hålla fast vid det som Andrén kallar för huvudidén.

Nästa brännande fråga som Andrén behandlar gäller frågan om vem som styr. Den frågan har blivit extra aktuell under de senaste åren då många lärosäten i autonomireformens spår gått från ett mer kollegialt styrningssätt till ett mer linjeorienterat. Även här ger Andrén historiska perspektiv, om än med starka lundensiska glasögon, intressanta infallsvinklar.

Varje beslut om att öka friheten vad gäller styrning har haft sin motsvarighet i en förstärkt central styrning. 1970-talets tilltro till planering ersattes under 1980-talet av andra ideologiska vindar, präglade av nyliberalism och *new public management*, vår tids farsot inom högre utbildning. Marknadsstyrning i kombination med idéer hämtade från privat näringsliv blev till dominerande ideologi. Marknadsorientering och målstyrning gick hand i hand med krav på att verksamheterna skulle utvärderas. Dessa utvärderingar har kommit att föra med sig en mycket stark central styrning, vilket inte har uppmärksammats tillräckligt, så heller inte hos Andrén.

Det är en intresseväckande bok som Andrén skrivit och där han nyttjar sin egen långa erfarenhet till att ge färg åt sin framställning. Även om jag inte i alla delar instämmer i hans tolkning av hur och varför de svenska lärosätena har förändrats så har den gett mig nya insikter och perspektiv på vår egen tid.

Malmö högskola

LENNART OLAUSSON

Martin Gustavsson, Mikael Börjesson & Marta Edling (red.), *Konstens omvända ekonomi: Tillgångar inom utbildningar och fält 1938–2008* (Stockholm: Daidalos 2012). 347 s.

Forskningsantologin *Konstens omvända ekonomi* är ett ambitiöst och välkommet försök att genomlysa det konstnärliga utbildningssystemet och konstvärldens logik. Antologin är den första av flera utlovade skrifter från det VR-finansierade forskningsprojektet "Konsten att lyckas som konstnär. Socialt ursprung, kön, utbildning och karriär 1945–2007". Projektmedlemmarna är utbildningssociologer och konstvetare. Projektet leds dock av en ekonomisk-historiker (Martin Gustavsson) och en utbildningssociolog (Mikael Börjesson) och är förlagt till Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi (SEC) vid Uppsala och Stockholms universitet.

Forskarna analyserar konstvärlden i ett längre historiskt perspektiv med hjälp av den franske sociologen Pierre Bourdieus fältteori. Författarna till antologins tio kapitel har dock inte genomfört fullständiga fältanalyser. Fältbegreppet används som "en orienteringskarta".

I antologin undersöks om konstvärlden kännetecknas av en alldeles egen ekonomisk logik, en logik som skiljer sig från andra kultur- och samhällssektorer. Utgör konstvärlden ett autonomt fält, väl avgränsat, med egna spelregler och värdeskalor där utbildning och ekonomisk utdelning varken är ett tecken på, eller leder till, framgång på fältet? Vad krävs för att bli en framstående konstnär och har kraven förändrats under 1900-talets senare hälft?

Bokens förord är skrivet av professor Donald Broady, under många år ledare av SEC och introduktör av Pierre Bourdieus sociologi i Sverige. Broady presenterar projektets analysram, huvudresultat (den omvända ekonomin) och projektets två tumregler: förklaringarna till det som sker ska inte sökas där det sker utan på ett annat ställe inom konstfältet. Relationer och konflikter är centrala. Forskarna ska inte heller ta "föreställningar, kategorier och förklaringsmodeller som hämtats från området man studerar" för givna utan göra dem till föremål för forskning. I inledningskapitlet presenterar bokens tre redaktörer forskningsprojektet och antologin närmare.

Enligt Bourdieu är konstfältet ett av flera kulturella produktionsfält som i det sociala rummet står i motsatsställning till den ekonomiska maktens fält. Det är hierarkiskt ordnat med "kulturfurstar" på den högsta nivån och det "unga avantgardet" på den lägsta med "medelklassen" däremellan. Horisontellt finns en spänning mellan "subfältet för begränsad produktion" och "subfältet för storskalig produktion". I det senare tävlar konstnärerna om erkännande och framgång hos den ekonomiska och politiska eliten, och de strävar efter massupplagor för en bred allmänhet. Det fördöms av konstnärerna i det förnämnda subfältet. För dem är inte det ekonomiska

kapitalet ett tecken på framgång utan det symboliska kapitalet. Viktigast är framgång hos kollegor, kritiker och gallerister.

Antologin granskar subfältet för begränsad produktion. En undran in- finner sig dock med beaktande av projektets första tumregel. Bör inte det begränsade subfältet studeras i relation till det storskaliga? I någon mån finns det med, som något att avstå från för konstnärer som lever under knappa villkor i det begränsade subfältet. Att inkludera även det storskaliga subfältet hade dock varit en övermäktig uppgift. Det är relationerna inom det begränsade subfältet – framförallt vertikalt – som intresserar forskarna.

I forskningsprojektet undersöks utbildningssystemet och konstfältet sedan 1940-talet, dels hur de båda har förändrats, dels "individuella och kollektiva banor" mellan utbildning och konstfält. Antologins tematik är något mer begränsad. I del ett undersöks, med hjälp av omfattande statistiskt underlag, konstutbildningarna från den lägst rankade till den högst rankade, Kung. Konsthögskolan i Stockholm. I del två som har sitt fokus på bildkonsten studeras "hallstämplingen" av konstnärskap genom belöningar, projektbidrag, förvärv, utställningar och professorstillsättningar. För att kartlägga framgångsfaktorerna på konstfältet har projektet skapat en databas omfattande 14 500 individer under perioden 1945–2004.

Vilka är projektets viktigaste resultat så långt? Lyckas forskarna verifiera hypotesen om en omvänd ekonomi inom subfältet för begränsad produktion?

Svaret är ja, resultaten som presenteras i antologin är övertygande. Kapitlet bygger på ett rikt källmaterial, är genomarbetade med en – låt vara i olika grad – utgångspunkt i Bourdieus fältteori och redovisar väl underbyggda resultat. Noterna är omfattande och ger ytterligare information. Flertalet kapitel avslutas med appendix där tabell- och diagramunderlagen redovisas.

Utbildningssystemet har vuxit kraftigt sedan 1970-talet. Högskolereformen 1977 var viktig i sammanhanget, liksom gymnasiereformen två decennier senare. Vägen fram till den högsta utbildningen går från estetiska gymnasieprogram via förberedande konstskolor till en femårig högskoleutbildning. Inom bildkonsten är det ändå inte betygen som avgör vilka som tar sig igenom de efterhand allt trängre portarna till de högre utbildningarna, utan konstskolornas bedömning av de arbetsprover som inlämnas vid söktillfället. På så vis kan talangfulla personer utan grundläggande utbildningar ta sig förbi studenter med bra betyg. För att komma in på "Mejan", Kungl. Konsthögskolan i Stockholm, den äldsta och högst rankade konsthögskolan av i dag fem konsthögskolor i Sverige, krävs fältspecifika egenskaper. Det har alltid (sedan 1938) varit bra med en förberedande utbildning i Stockholmsområdet, särskilt på en skola där lärarna har hög status, det vill säga har anknytning till "Mejan" och är män. Analysen av föräldrarnas yrke visar också att lärare och läkare är överrepresenterade. Barn från (övre) medelklassen är

klart överrepresenterade medan barn från lägre medelklass och arbetarklass är underrepresenterade. Väl företrädda är den lilla gruppen "kulturproducenter", särskilt på utbildningar i fri konst. Föräldrarna innehar ett fältspecifikt symboliskt kapital som innebär att deras ungdomar lättare än andra tar sig vidare i utbildningssystemet. Andelen barn från kulturproducerande hem sjönk dock över tid medan andelen barn från hem med hög utbildningstillgång ökade. Det speglar förändringar av konstlivet, bland annat har det blivit viktigare att kunna formulera sig i tal och text. Kvinnor har samtidigt haft svårt att komma in på de högsta konstutbildningarna men deras möjligheter förbättrades mot slutet av perioden.

Vem är konstnär? Frågan utreds av Anderas Melldahl i kapitlet som inleder del två av antologin (fältet). Hans svar är att det avgörs i konstfältet, det finns inga objektiva, sakliga kriterier. Antalet som själva titulerar sig konstnärer har periodvis varit långt större än dem som försörjer sig som konstproducenter. Studenterna på Kungl. Konsthögskolan ger även uttryck för en markant annorlunda livsstil än studenterna som läser på KTH och Handelshögskolan. Det framgår av Mikael Palmes, Ida Lidegrans och Barbro Anderssons kapitel. Konststudenterna distanserar sig från ekonomins värld genom att ta avstånd från skoltröjor, festliga middagar och nollning. De bor i andra stadsdelar, läser andra tidningar, går på andra teatrar, föredrar annan musik och andra former av friluftsliv. De tror på "personlighetens och originalitetens värden" och misstror betyg och mätningar.

I antologins granskning av fältet utreder Martin Gustavsson i två innehållsrika kapitel Moderna Museets förvärv av konstverk från slutet av 1950-talet och Konstakademiens utdelning från 1940-talet av sina med tiden pekuniärt begränsade, men symboliskt viktiga, stipendier. Anna Brodow Inzaina följer upp med en studie av bildkonstnärsfondens utdelning av projektbidrag under 20-årsperioden från att den statliga Konstnärsnämnden bildades år 1976 (och Konstakademien förlorade uppdraget att dela ut statliga stipendier). Antologin avslutas med ett kunskapsrikt kapitel av Marta Edling om professorstillsättningarna vid Kungl. Konsthögskolan – med fokus på broderskapets hegemoniska ställning – under 1980-talet. Fältets egen logik tydliggörs i dessa kapitel som också visar på förändringar på fältet med konstbegreppets förskjutningar när den modernistiska konsten utmanades, utbildningssystemet reformerades och den tjänst- och upplevelseorienterade postindustriella tiden tog vid. Konstvärlden har varit och är ett eget fält men det står inte fritt från den ekonomiska och politiska världen, trots aktörernas starka hävdelse av den omvända ekonomiska logiken. Det blir intressant att ta del av forskningsprojektets fortsatta arbeten.

Johanna Dahlin, *Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen: Minnesarbete och gemenskap kring andra världskriget i S:t Petersburg med omnejd* (Norrköping: Tema Kultur och samhälle, Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet 2012). 229 s.

I doktorsavhandlingen i antropologi *Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen* undersöker Johanna Dahlin minnespraktiker kring andra världskriget i Ryssland. Studiens empiriska fokus ligger på ett frivilligt "sökförband" i S:t Petersburgtrakterna som ägnar sig åt att leta, gräva fram, identifiera och slutligen begrava stupade soldater som fortfarande finns kvar på slagfält eller i skyttegravar sedan andra världskriget. Sökförbandet är ingen lokal företeelse utan en del av en landsomfattande rörelse i Ryssland, *poiskovoje dvizjenije*, som bildades 1988.

Under tre år följde Dahlin sökförbandet Ingrijas verksamhet och deltog i deras aktiviteter. Dahlin blev mer än en deltagande observatör och fick praktisera ovanliga färdigheter för en antropolog: gräva fram ben, identifiera mänskliga kvarlevor, samt lära sig undvika minor och andra explosiva lämningar.

Avhandlingens uttalande syfte var att "utforska spänningsfältet minne och glömska i relation till stora fosterländska kriget" och att undersöka "hur minnet av andra världskrigets återskapas, åkallas och får bestående och ritualiserad mening i S:t Petersburg med omnejd, samt hur meningsskapandet förändras över tid och i olika sammanhang" (s. 6).

Dahlin börjar undersökningen med att skriva in sökförbandet som fenomen i den ryska kontexten. Kapitlen 3 och 4 ger en översikt över krigsminnets offentliga uttryck sedan 1945 i Sovjetunionen och Ryssland, vilket blir bakgrunden för sökförbandets aktiviteter och det sammanhang i vilken dess offentliga praktiker sker. Med det teoretiska antagandet att det förflutna alltid står i en dynamisk relation till samtiden redogörs för de skiftande sätt som Sovjetunionen och Ryssland förhållit sig till kriget (kap. 3). I kapitel 4 visar dessutom Johanna hur offentliga högtidlighållanden av krigsminnet och dess ritualer användes av de sovjetiska och ryska makthavarna för att befästa en tolkning av verkligheten samt legitimera politiska strukturer. Men, som Dahlin påpekar, har krigsminnet hela tiden haft både en officiell och en personlig sida och det är just i skärningspunkten mellan dessa två sätt att bearbeta det förflutna som sökverksamheten befinner sig.

Efter dessa två bakgrundskapitel undersöker Dahlin sökförbandet Ingrijas verksamhet. I kapitlet 5 beskriver hon utförligt hur sökandet, som kallas minnesvakterna, går till. Hon visar att minnesvakterna utöver letandet skapar en vardag utanför vardagen, ett liminalt tillstånd (s. 82–83) som bidrar till en känsla av djup samhörighet. På så sätt blir minnesvakterna en *com-*

munity of practice i vilken ett tydligt "vi" (*svoji*) skapas beroende av kontexten (s. 76).

I det sjätte kapitlet riktas fokus till själva föremålet för sökandet, det vill säga de saknade soldaterna. Betydelsen att identifiera kvarlevor diskuteras utförligt och ställs i förhållande till namnets roll i krigsminnen på andra håll i världen. I den ryska kontexten har identifieringen av en upphittat soldat ytterligare en innebörd, nämligen soldatens postuma rehabilitering, eftersom saknade soldater betraktades som desertörer (dvs. tills motsatsen var bevisad utgick man från att de som saknades hade låtit sig tas till fånga), vilket var straffbart i Sovjetunionen och kunde orsaka problem för anhöriga (exempelvis problem att få ut änkepension, eller att få tillträde till universitet eller vissa tjänster).

I sökförbandets verksamheter urskiljs de identifierade soldaterna från den namnlösa massan genom att få ett namn, men de individualiseras samtidigt genom kista och gravplats. Dessutom uppförs en minnesplakett på den plats där kroppen hittades, och platsen och händelsen blir därmed en del av förbandets interna historieskrivning och minnestopografi.

I det sjunde kapitlet behandlar Dahlin mer specifikt begravningarna, alltså sökverksamhetens uttalande mål och fullbordan, genom vilka kriget får ett avslut. Utöver beskrivningen av begravningarna reflekterar Dahlin över hur dessa ritualer påverkar tiden och urskiljer en vertikal och horisontell nivå: begravningarna samlar ihop flera aktörer (sökförband, militär, kyrka, officiellt samhälle och allmänhet) och binder samman nutiden med både det förflutna och evigheten. Den performativa aspekten av dessa övergångsriter leder till omskrivning av historien: de döda soldaterna är inte längre glömda och de blir åter en del av samhället. Här skulle Dahlin ha kunnat tillägga att avsaknaden av en sista ritual eller grav tillintetgör en persons existens på jorden (se Jean-Luc Nancy, *Partir: Le départ*, 2011). På så sätt tjänar en försenad begravning som bevis och vittnesbörd på den avlidne soldaten liv på jorden.

Genom begravningarna och sökförbandets arbete omvandlas också markerna på Sinjavinohöjderna till en *lieu de mémoire*, en minnesplats, där små förändringar i landskapet får mening och vittnar om både sökförbandens verksamhet och händelser under krigsåren (kap. 8). Platsens ges också mening genom de guidande turer som sökförbandet organiserar (kap. 9). Genom turerna, som i avhandlingen tolkas som ett slags pilgrimsfärder eftersom de avlutas med nedläggande av blommor och en tyst minut på en minnesplats, sakraliseras också platsen. Guidningen blir också tillfälle för förmedlingen av en existentiell berättelse av kriget som fokuserar på den vanliga soldatens umbäranden – en berättelse, som till skillnad från de officiella berättelserna om kriget, inte fokuserar på hjältedåd, utan på död och lidande.

I avhandlingens sista empiriska kapitel (kap. 10) förklaras sökrörelsens fenomen utifrån föreställningar om plikt och skuld. Dahlin knyter an den individuella soldatens tacksamhetsskuld och de plikter som den enskilde har mot samhället till den sovjetiska och ryska patriotiska fostran. Hennes diskussion om patriotism och nationalism i den ryska kontexten är intressant men förklarar inte förekomsten av liknande rörelser i världen. Här hade ett mer koncentrerat aktörsperspektiv på deltagarnas individuella motivation att ägna sin fritid åt att leta kvarlevor efter soldater kunnat kasta ytterligare ljus över rörelsen och dess utbredning.

Johanna Dahlin har ändå genomfört en skicklig analys av den ryska sökrörelsen Ingrija och visat hur sökförbandens verksamhet befinner sig mellan minne och historia, samt de personliga historierna och den officiella historien.

Analysen av sökrörelsens verksamhet gynnas av Dahlins kunskaper i det ryska språket. Hennes diskussion om pronomens betydelse i skapande av ett "vi" är särskild träffande.

Hon behåller dessutom en distanserad blick och förmedlar en genuin bild av det nutida Rysslands förhållande till det förflutna, med alla dess egenheter och motsägelser.

De talrika och deskriptiva fältanteckningarna som återges i avhandlingen ger läsaren möjligheten att leva sig in i sökförbandens vardag. Någonting som slog mig under läsningen var hur sökförbandets och soldaternas liminala tillvaro och kroppsliga erfarenheter på Sinjavinohöjderna på vissa sätt sammanföll: kylan/värmen, fuktigheten, lera och faror i form av allt från sprängämnen till insekter och huggorm. Det understryker ytterligare hur tidslinjerna möts inom ramarna för de enskildas privata och rituella minnesbearbetning av andra världskriget.

Södertörns högskola

FLORENCE FRÖHLIG